

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Злочинність в місцях позбавлення волі, є паразитарним антисоціальним явищем, котре деструктивним чином впливає на правопорядок і стрімко розкладає законослухняне суспільство. Саме тому, найбільш помітні піки стрімкого розвитку рецидивної злочинної діяльності спостерігаються у найбільш нестабільні для держави періоди її існування. Разом із тим, активно розвиваючись у кризові періоди, рецидивна злочинність також посилює згубний вплив відповідних кризових процесів, ставлячи під сумнів як авторитет держави, так і доцільність законослухняного суспільства, прискорюючи процеси розпаду держави.

Ці та інші обставини вказують на той факт, що основна увага теоретиків і практиків у галузі криміналістики, а також увага сучасного українського законодавця повинна бути в достатній мірі сконцентрована на питанні попередження злочинності в місцях позбавлення волі, мінімізації паразитарного впливу злочинців на законослухняне суспільство. Особливу увагу у вирішенні зазначених проблем слід зводити до тих злочинців, котрі вже потрапили в поле зору держави – були засуджені та відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Саме на цих «активістів» злочинного світу держава повинна спрямовувати, зокрема, свій першорядний виховний та профілактичний вплив, прагнучи перевиховати цю категорію злочинців, в достатній мірі ресоціалізувати їх. Поряд із тим, цілком очевидно, що для того, щоб ефективно впливати на психіку тієї чи іншої категорії злочинців, необхідно розуміти структуру їх особистості, їх мотиви, життєві прагнення.

Тому, вивчення особистості злочинця, котрий відбуває покарання у місцях позбавлення, є актуальним завданням, виконання якого сприятиме удосконаленню

політики попередження нашою державою спеціальної рецидивної злочинності, а також більш комплексному забезпеченню національної безпеки України.

Окремі питання злочинності у місцях позбавлення волі вже були предметом дослідження багатьох радянських та сучасних українських, зарубіжних дослідників, зокрема Ю.А. Абросімової, Ю.М. Антоняна, М.М. Асланяна, О.В. Баганця, І.О. Бандурки, О.М. Бандурки, В.М. Бесчастного, Т.П. Бірюкової, В.Т. Білоуса, П.С. Берзіна, В.В. Вітвицької, Я.І. Гілінського, В.В. Голіни, Л.Ф. Гули, О.І. Гурова, О.М. Джужі, Г.В. Дідківської, О.О. Дудорова, А.О. Забеліча, А.П. Закалюка, О.М. Ігнатова, О.А. Калганової, О.О. Ковалкіна, О.М. Костенка, О.В. Кришевич, В.В. Кузнецова, О.В. Лисодеда, О.М. Литвинова, С.Ю. Лукашевича, Дж. Мітфорда, О.К. Міхеєвої, П.П. Михайленка, А.М. Орлеана, В.В. Пивоварова, В.П. Сабадаша, В.П. Сахно, В.В. Сташиса, В.В. Сухоноса, С.А. Тарарухіна, Є.В. Фесенка, В.І. Шакуна О.Ю. Шостко та інших.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано на кафедрі тактико-спеціальної підготовки Академії Державної пенітенціарної служби. Тема дипломної роботи відповідає темі наукових досліджень кафедри тактико-спеціальної підготовки Академії Державної пенітенціарної служби на 2017–2021 роки «Права і свободи людини і громадянина та їх захист кримінально-правовими, кримінально-виконавчими засобами й системою заходів запобігання злочинам» (державний реєстраційний номер 0117u007206).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі комплексного аналізу визначити криміналістичний аспект дослідження особи засудженого до позбавлення волі.

Для досягнення мети у роботі поставлені такі основні завдання:

– визначити поняття особистості «злочинця» та його співвідношення з поняттям особистості «засудженого до позбавлення волі», охарактеризувати передумови формування та сучасний стан криміналістичних знань про особистість

пенітенціарного злочинця, встановити криміналістичну значимість вивчення особистості засудженого до позбавлення волі;

– розглянути «кримінальне» татуювання та особливості мови як специфічні ознаки особи засудженого до позбавлення волі;

– розглянути властивості психологічного складу особистості засудженого до позбавлення волі та проаналізувати особливості організації і планування розслідування пенітенціарних злочинів з використанням даних про пенітенціарного злочинця;

– охарактеризувати тактико-криміналістичні аспекти розслідування пенітенціарних злочинів та облік відомостей про особистісні властивості пенітенціарних злочинців – засуджених до позбавлення волі.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері запобігання рецидиву злочинності в місцях позбавлення волі.

Предметом дослідження є криміналістичний аспект дослідження особи засудженого до позбавлення волі.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження складається із сукупності сучасних загальних і спеціальних теоретико-методологічних засобів наукового пізнання суспільних явищ та процесів. Звертаючись до історико-правового аналізу, було комплексно проаналізовано процес генезису криміналістичних знань про особистість пенітенціарного злочинця – засудженого до позбавлення волі. За допомогою формально-логічного методу вирішувались наступні задачі: визначення поняття особистості «злочинця» та його співвідношення з поняттям особистості «засудженого до позбавлення волі» а також властивості психологічного складу особистості засудженого до позбавлення волі та їх використання в криміналістичній тактиці. Формулювання наукових визначень понять та пропозицій щодо попередження злочинів, скоєних засудженими до позбавлення волі. здійснювалося з використанням техніко-юридичного методу, а також правил лінгвістики.

Емпіричну базу дослідження склали: законодавчі і нормативно-правові акти, котрі врегульовують питання запобігання та протидії рецидивній злочинності, а також програмні документи про профілактику злочинності та правопорушень.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що робота є комплексним дослідженням, спрямованим на вивчення криміналістичних аспектів дослідження особи засудженого до позбавлення волі. На основі проведеного дослідження нами сформовано нові наукові положення, що в сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, зокрема:

– виявлено, що особистість злочинця істотно відрізняється від особистості засудженого. Ця відмінність, насамперед, полягає у тому, що для особистості злочинців притаманні певні соціально-демографічні, культурні та психологічні, мотиваційно-потребові й морально-ціннісні, кримінально-правові характеристики, які у сукупності сприяли вчиненню кримінального правопорушення у реальних умовах кримінальної діяльності (не в місцях позбавлення волі). Для особистості засуджених, притаманні ті ж самі характеристики, однак додатково особистість засудженого до позбавлення волі також характеризується готовністю чи неготовністю або бажанням чи відсутністю бажання дотримуватися встановленого порядку відбування покарання, що виявляється у ставленні засудженого до персоналу та до інших засуджених, до субкультури, а так само до: трудової діяльності, виховного впливу, режимним вимогам, планам подальшого життя після звільнення;

– сформульовано поняття особистість злочинця, котрий відбуває покарання в місцях позбавлення волі – це соціальна сутність й особистість людини, яка перебуває у місці позбавлення волі й яка, відповідно, відбуває покарання та характеризується відповідним ставленням до законної дисципліни в місці позбавлення волі й готовністю (неготовністю) до виправлення й припинення злочинної діяльності після відбуття покарання;

– зроблено висновок про те, що виділення типової моделі злочинців, які вчиняють злочини в період відбування покарання у вигляді позбавлення волі за раніше скоєні злочини, знання основних рис цих суб'єктів дозволяють оптимізувати процес виявлення кола осіб, серед яких доцільно вести пошук злочинця, і точніше викрити конкретного правопорушника. Знання особистісних властивостей суб'єктів злочинної діяльності розглянутої категорії дозволить оперативним працівникам, слідчим своєчасно виявляти, розкривати і розслідувати злочини, визначати тактику проведення допиту, криміналістичних операцій;

– обґрунтовано, що особистість злочинця, котрий відбуває покарання в місцях позбавлення волі – це соціальна сутність й особистість людини, яка перебуває у місці позбавлення волі й яка, відповідно, відбуває покарання та характеризується відповідним ставленням до законної дисципліни в місці позбавлення волі й готовністю (неготовністю) до виправлення й припинення злочинної діяльності після відбуття покарання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені у роботі положення у подальшому можуть бути використані:

у науково-дослідній сфері – для подальших теоретичних досліджень особи засудженого до позбавлення волі;

у правотворчій діяльності – в процесі розробки законопроектів, якими будуть змінюватись кримінальний, кримінально-виконавчий та кримінальний процесуальний закони у частині посилення попереджувального впливу держави на злочинність;

у правозастосовній діяльності – для оптимізації реалізації заходів попередження злочинної діяльності;

у навчальному процесі – під час підготовки методичних розробок, підручників, а також навчальних посібників з курсів «Криміналістика», «Кримінальне право», «Кримінально-виконавче право».

Структура й обсяг роботи визначені її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та переліку бібліографічних посилань. Загальний обсяг дослідження – 95 сторінок. Список використаних джерел включає 106 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ОСОБИСТІТЬ ЗАСУДЖЕНОГО ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Поняття особистості «злочинця» та його співвідношення з поняттям особистості «засудженого до позбавлення волі»

Загальновідомо, що вивчення особи злочинця – це одне з фундаментальних питань наук кримінального профілю й у першу чергу кримінології, юридичної психології та соціології. На сьогоднішній день проблеми особистості злочинця набули особливої актуальності, яка зумовлена насамперед тим, що «без наукового пізнання основних характеристик осіб, які вчиняють злочини, неможливо ефективно боротися зі злочинністю у цілому» [1, с. 101]. Іншими словами, оптимально та ефективно протистояти тому чи іншому негативному антисуспільному явищу можливо лише розуміючи це явище, з одного боку, а, з іншого – розуміючи психологічну та фізіологічну проблему участі людини в тих чи інших антигромадських процесах, котрі сукупно утворюють відповідне негативне явище, а, насамперед – злочинність, професійну злочинність. Саме тому, особистість злочинця, як справедливо зазначає Г.А. Аванесов, є ключем для розуміння сутності злочинності [2, с. 45] та злочинності взагалі.

Проблема людини – одна з основних проблем світової філософської думки. Споконвіку для людини немає більш цікавого об'єкта для дослідження, аніж сама людина. Дені Дідро ставив людину за найвищу цінність у всесвіті і, у той же час, вважав її єдиним творцем усіх досягнень культури, «розумним центром всесвіту, тим пунктом, з якого все повинно виходити і до якого все повинно повертатися» [3, с. 67].

Філософський підхід зводиться до того, щоб віднайти, з'ясувати сутність людини, конкретно-історичну детермінацію форм її діяльності, розкрити мінливі з

плином історії форми її буття. Філософське пізнання феномена людини в різні епохи не лишалося незмінним.

В античній філософії людина розглядалася як «мікрокосмос», що підкоряється у своїх проявах вищому початку – долі. Християнський світогляд розумів людину як два нерозривно пов'язані початки: душа та тіло. Причому душа початково незалежна від тіла, вона безсмертна. Філософія епохи раннього феодалізму, слідом за християнством, бачила в людині передусім його духовну сутність.

До XVIII сторіччя обсяг знань (не тільки філософських, але й в інших галузях наукової діяльності) досяг такого рівня, коли стало можливим глибоко проникнути в сутність людини, щоб осмислити її як особу, в біологічному, історичному, психологічному та соціальному аспектах.

Тоді з поняття людина, котре, відповідно до широкого тлумачення, визнається вищим східцем живих організмів на землі, суб'єктом суспільно-історичної діяльності й культури [4, с. 91], були виділені такі його складові, як індивід, індивідуальність, особа.

Термін «індивід» вживається для позначення будь-якого окремо взятого представника людського роду. За допомогою цього поняття позначається самостійність, цілісність і особливості конкретного суб'єкта на ранніх стадіях розвитку життя. Індивід є завжди екземплярним, тобто він не просто один, а завжди один із. За допомогою даного поняття підкреслюється залежність кожної окремої людини від соціальних умов, в яких відбувається його особисте формування. Суспільство не просто оточує індивіда, але й буквально живе всередині нього [5, с. 123]. Отже, індивід є лише потенційною особистістю.

Поняття «індивід» стосовно до особистості потребує уточнення й доповнення поняттям «індивідуальність» (особистість), яке означає сукупність таких фізичних та психологічних особливостей, що успадкувалися ним і відрізняють його від усіх інших. Індивідуальність проявляється в типах

темпераменту, характеру, звичках, переважних інтересах, в якостях пізнавальних процесів (сприймання, пам'яті, уяви), індивідуальному стилі діяльності тощо.

Виявлення сутності особи передбачає виявлення структури цього поняття. Суперечливість особи як феномена ускладнювала завдання. Це помітив ще Платон. Перша структурна модель особи була двозвінною і відбивала наявність двох суперечливих субстанцій: душі та тіла, причому душа, на думку філософа, складалася з трьох частин: розумної, пристрасної та вожділенної [6, с. 22]. У ході історичного розвитку суспільства протиріччя між душею та тілом (біологічною та соціальною природою особи) простежується червоною стрічкою та зазначається за допомогою різноманітної термінології, яка лише змінювала назву проблеми, не міняючи нічого в її структурі й суті.

Іммануїлом Кантом була запропонована триланкова модель особи, що включала в себе три види особистих задатків: 1) задатки тваринності людини як живої субстанції, що можна розцінювати як фізичне і суто механічне самолюбство, тобто, таке, для якого не потрібно мати розум; 2) задатки людяності, які можна розцінювати як фізичне, але порівняльне самолюбство (для якого вимагається розум), а саме, схильність судити про себе як про щасливого або нещасного тільки в порівнянні з іншими; 3) задатки особи як розумної істоти, здатної відповідати за свої вчинки [7, с. 89].

Така позиція, за своєю суттю, відповідає сучасному поглядові на проблему структури особи. Елементи кантівської системи передували вивченню феномена особи в біологічному, психологічному та соціальному аспектах.

Біологічний аспект характеризує особу як системну організацію її особистості. При чому, ця системна організація цікавить філософію лише в аспекті суспільно значущих рис особи (а ще частіше – в аспекті її відхилень від прийнятих за норму характеристик).

Психологічна структура особи складається з трьох компонентів: когнітивно-праксеологічної організації індивідуального досвіду, характеру й темпераменту [8, с. 84].

Когнітивно-праксеологічна сфера – це особливості протікання пізнавальних процесів, хист, знання та вміння, як вони сформувалися в процесі навчання, виховання й усього шляху індивідуального життя. Вивченням цієї сфери особи займається загальна та диференціальна психологія. Ними докладно досліджуються такі властивості особи як увага, відчуття, сприймання, пам'ять, мислення й уява.

Структурність характеру виявляється в закономірній залежності між окремими його рисами. Серед рис характеру деякі виступають як основні, ведучі, тобто такі, що надають загальне спрямування розвитку всього комплексу його проявів. Поряд з ними існують другорядні – такі, що в одних випадках є основними, а в інших можуть і не гармоніювати із ними. Інакше кажучи, характер може бути більш цільним або більш суперечливим. Риси характеру не можуть ототожнюватися з переконаннями та поглядами на життя, а також із іншими особливостями спрямування особи, оскільки при певній схожості рис характеру особисте спрямування може бути діаметрально протилежним [9, с. 88].

Темперамент, як і характер, залежить від фізіологічних особливостей людини і, передусім, від типу нервової системи. Основні параметри темпераменту людини характеризують енергетичний рівень інтеграції життєдіяльності індивіду, а також динаміку його поведінки протягом певного часу. До числа параметрів відносять, як правило, ступінь реактивності, рівень активності (діапазон працездатності), швидкість реакцій та емоційно-вольову лабільність.

Соціальний аспект феномена особи інтегрує в собі деякі фізіологічно зумовлені властивості. Соціологічний аналіз висвітлює не тільки ті чи інші особливості особи, але й її місце в системі соціальних відношень (як на рівні мікросоціуму, так і на глобальному рівні).

Достатньо цікавою є теорія про чотири виміри сутності людини.

Перший вимір – біологічний, який виражається в анатомофізичних, генетичних, нервово-мозкових та інших процесах людського організму. Ці властивості людини вивчають різні галузі біології та медицини. В останні роки особливо помітних результатів досягла генетика, у тому числі в розшифровці генома людини – сукупності всієї генетическої інформації людського організму, зашифрованою в структурі ДНК.

Другий вимір – психічний – синонім внутрішнього світу людини. Він охоплює свідомі і несвідомі процеси, інтелект, волю, пам'ять, характер, темперамент, емоції і т. п. Пізнанням психічного займається психологія. Однією з основних проблем цієї галузі знання є вивчення внутрішнього світу людини у всій его багатомірності, складності та суперечливості.

Соціальне в людині вивчає цілий комплекс наук. Поведінкою людини займаються соціальна психологія, соціологія особистості і груп. Людина – це суспільство в мініатюрі. У ній в «згорнутому» (концентрованому) вигляді відображено все суспільство з притаманними йому станами. Тому можна з упевненістю стверджувати, що науки про суспільство в кінцевому рахунку вивчають людину. Оскільки життєдіяльність людини немислима без різноманітного світу культури – міфології, релігії, мистецтва, науки, філософії, права, політики, містики, то стає очевидним, що одним з головних предметів культурології теж є людина.

Космічний вимір – ще один напрям пізнання людини. Філософське осмислення проблеми людини тісно пов'язане з проблемою її взаємин із Всесвітом.

Узагальнюючи наведене вище, можна зробити висновок, що у філософському розумінні структура особи являє собою систему з двох основних нерозривно пов'язаних і взаємодіючих підструктур: біопсихологічної та соціальної.

В соціальній підструктурі особливу увагу необхідно приділити діалектичній єдності загального (соціально-типового); особливого (що знаходить своє вираження в різного роду мікрогрупах) й одиничного (втіленого в окремій особі). Соціальні якості особи знаходять своє вираження у вчинках, відношенні до інших індивідів. Цими якостями визначається зміст особи. Крім того, соціальне визначення індивіду окреслюється за допомогою категорій соціального статусу та соціальних ролей.

Соціальні ролі й соціальний статус особи - це поняття, за допомогою яких визначається місце індивіда в системі суспільства, конкретизуються його соціальні функції та соціальне визначення. Наявність протиріч в означених функціональних поняттях або, навпаки, гармонійне їхнє поєднання також допомагають більш глибоко зрозуміти феномен особи.

Біологічна підструктура особи передбачає вивчення двох взаємопов'язаних складових людини як біологічної одиниці. Це соматичний та психологічний компоненти. Причому тут найбільша зацікавленість дослідників зосереджується на різного роду відхиленнях особи та соціальних наслідках, що викликані цими відхиленнями. Крім того, велике місце в дослідженнях даної підструктури відводиться класифікаціям та типологіям, які створюються за різноманітними підставами.

Сенс поняття «особа» розкривається в процесі філософського осмислення співвідношення індивідуального та соціального, загального та одиничного: пересуванням від загально-абстрактного (індивід) через особливе (індивідуальність) до конкретного (особа).

При аналізі співвідношення індивідуального та загального ми неминуче опиняємося перед проблемою спрямування особи, тобто, «сукупності стійких мотивів, які орієнтують діяльність особи і є відносно незалежними від наявних ситуацій» [10, с. 140]. Спрямування особи формується в процесі її індивідуалізації та самоствердження. Інакше кажучи, щоб бути особистістю, особа повинна

самоствердитися, виділитися серед інших. Включаючись до системи соціальних відношень, взаємодіючи й спілкуючись із іншими особами, людина виділяє себе із соціуму, відчуває себе суб'єктом своїх фізичних та психічних станів, дій, процесів, виступає для себе як «Я», що в певній мірі протиставлено «Іншим» і, разом з тим, нерозривно пов'язано із ними. Розвиток особи відбувається в результаті її адаптації до умов навколишнього середовища при постійному пошуку реальних можливостей з метою задоволення певних потреб.

На теперішній час в філософській науці склалася досить цілісна та послідовна система поглядів на феномен особи. Багатогранність даного поняття ускладнює можливість чіткого формулювання, завдяки чому поняття набуває описової форми. Взагалі, визначення особи відрізняються ступенем охоплення особистих властивостей і якостей, а також їхнім структуруванням.

Спіркін А.Г. бачить в особі індивідуальний зосередок та вираження суспільних стосунків і функцій людей, суб'єкта пізнання й перетворення світу, сукупність його прав і обов'язків, різноманітних соціальних норм [11, с. 51].

Якуба Є.Я. визначає особу як стійкий комплекс властивостей, що надбані під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп, до яких вона належить і в життєдіяльності яких задіяна [12, с. 76].

Дуже часто під поняттям «особа» розуміють людину як суб'єкта історичного процесу, розвитку матеріальної та духовної культури, носія свідомості та самосвідомлення, зі своїм внутрішнім суб'єктивним світом, соціальними орієнтаціями, настановами, що складають цілісну систему, в якій індивідуалізуються соціально значущі якості людини (інтереси, потреби, хист тощо). Маючи свободу вибору, особа виступає в якості законодавця, виконавця та творця суспільства.

У процесі онтогенезу особа розвивається за двома взаємообумовленими параметрами – соціальним та біологічним. Особистісна індивідуальність залежить від соціальних умов, оскільки вони впливають на неї. Однак, не можна не

враховувати те, що формувальний вплив на особу чиниться за наявності свободи волевиявлення людини, яка є відносно незалежною у своїй поведінці. Біологічна індивідуальність особистості доповнюється певним особистим самовизначенням та самовиділенням серед інших членів суспільства. Причому форма й метод самовиділення, з одного боку, залежать від біологічних особливостей особи та її соціального оточення, а з іншого – зберігають відносну самостійність, що зумовлено індивідуальним сприйманням впливу на своє «Я» ззовні в кожному конкретному випадку.

Узагальнюючи все вище викладене, можна зробити висновок про те, що під поняттям особи розуміється індивід, наділений певним біокомплексом, на основі якого проходить процес соціалізації і конституювання психологічних властивостей у формі адаптації та самоіндивідуалізації з урахуванням певного його ставлення до системи цінностей, що існують в даному суспільстві. Таке визначення цілком відповідає сучасним знанням про людину в аспекті її особи. Необхідно також відзначити, що такий елемент особи, як біокомплекс, сам по собі є соціально нейтральним. Процеси ж адаптації та самоіндивідуалізації в кожному конкретному випадку можуть мати реальне соціальне спрямування.

Так, Е.Г. Юзиханова та С.О. Лисенко вказують на те, що «весь спектр спеціально-профілактичних заходів, у тому числі шляхом застосування видів покарань, не пов'язаних із ізоляцією від суспільства» можна лише «взявши на озброєння кримінологічну характеристику осіб» [13, с. 64].

Відтак, наголосимо на тому, що провідні радянські та сучасні вчені в галузі криміналістики, кримінології, кримінального права, юридичної психології та кримінальної соціології єдині в тому, що зрозуміти злочинця, а саме – його особистість, означає – зрозуміти злочинність у цілому, оскільки особистість злочинця є основним і найважливішим компонентом механізму злочинної поведінки. Ця позиція ґрунтується на тому, що в кожному конкретному випадку сама особа приймає рішення про вчинення злочину [14, с. 63], і саме тому,

особистість злочинця, а так само підготовка злочинця до злочинного діяння належать до тих фундаментальних проблем, які завжди викликали й викликати будуть пильний інтерес криміналістів.

Між тим, наголосимо на тому, що загальне поняття «особистість злочинця», як зазначає українська вчена Н.С. Скриннікова, є абстракцією [15, с. 154], на що вже в радянській доктрині права звертали увагу провідні радянські дослідники, уточнюючи, що зазначене поняття є абстракцією до того моменту, поки воно не буде наповнене конкретним змістом. Тому, у наукових розвідках справедливо стверджувалось, що поняття «особистість злочинця» має в основному робоче, допоміжне значення, яке в повній мірі дозволяє проводити науковий аналіз різних категорій злочинців [16, с. 29]. Окрім того, у даному контексті слід враховувати й те, що всі характерні особливості особистості злочинця ні в якому разі не можна розцінювати так, ніби вони характерні для всіх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Відтак, окрім того, що для особи злочинців будуть характерними спільні певні специфічні характеристики, окремі групи осіб злочинців будуть характеризуватись виключними атрибутивними ознаками, характерними лише для них.

Незважаючи на важливість категорії «особистість злочинця», її вивчення до сьогодні пов'язано із сукупністю проблем, передусім, пов'язаних з неоднаковістю трактування вказаного поняття. Окрім того, в спеціальній літературі до сьогодні можна зустріти визначення «особистості злочинця» та «особи злочинця» [17, с. 199], які розуміються в якості синонімів, хоча погодимось із тим, що у реальній дійсності, зокрема у практичній діяльності, «злочинець постає не як особистість, а як особа з усіма її характеристиками, проявами, індивідуальними властивостями і вадами». Попри це, слід мати на увазі, що «особистість злочинця» (у комплексі із «особою злочинця») допустимо розглядати лише через включення до структури особистості біологічних якостей та задатків злочинця. Відтак, зважаючи на контекст нашого дослідження та бажаючи найбільш повно дослідити

розглядувану нами проблему, вважаємо допустимим в межах цього розділу поєднувати аналіз рис особи та особистості злочинця в місцях позбавлення волі.

Загалом, аналізуючи наявні дослідження, зазначимо, що вченими під особою злочинця, як правило, розуміється:

1) особа, яка умисно або з необережності вчинила суспільно-небезпечне діяння, передбачене нормою кримінального закону [18, с. 26];

2) сукупність соціально-значимих атрибутів особи, що впливають у поєднанні з зовнішніми умовами (головним чином, із ситуацією) на кримінально-протиправну поведінку особи [19, с. 126] або ж інакше: система рис, які характеризують особу, котра вчинила кримінальне правопорушення, а також прояв її існування в суспільстві та життєвої позиції, що зумовлюють або полегшують вчинення кримінального правопорушення [20, с. 31–32];

3) сукупність соціально значущих негативних властивостей, що розвинулися у процесі різноманітних і систематичних взаємодій з іншими людьми [21, с. 32].

Незважаючи на те, що зазначені дефініції сформульовані у межах різних підходів до визначення означеного поняття, і, на думку окремих вчених універсальність визначення терміну «особистість злочинця» є неможливою, оскільки у своїх проявах кожна людина, як соціальне явище, є специфічною та індивідуальною, утім зазначимо, що вищевказані дефініції мають певні спільні риси. Тому, погодимось із тим, що спільним для вказаних підходів є те, що дефініції, сформульовані в їх межах, поєднують соціологічне поняття «особистість» та юридичне поняття «злочинець», а також відображають психологічну характеристику цієї особи.

Попри це, слід мати на увазі, що особистість злочинця істотно відрізняється від особистості засудженого. Ця відмінність, насамперед, полягає у тому, що для особистості злочинців притаманні певні соціально-демографічні, культурні та психологічні, мотиваційно-потребові й морально-ціннісні, кримінально-правові характеристики, які у сукупності сприяли вчиненню кримінального

правопорушення у реальних умовах кримінальної діяльності (не в місцях позбавлення волі). Для особистості засуджених, як справедливо зазначає Ю.Р. Герасимова, притаманні ті ж самі характеристики, однак додатково особистість засудженого до позбавлення волі також характеризується готовністю чи неготовністю або бажання чи відсутністю бажання дотримуватися встановленого порядку відбування покарання, що виявляється у ставленні засудженого до персоналу та до інших засуджених, до субкультури, а так само до: трудової діяльності, виховного впливу, режимним вимогам, планам подальшого життя після звільнення [22, с. 35-37], що нами більш детально аналізується далі.

Таким чином, можна стверджувати, що у найбільш широкому аспекті властивості, ознаки і якості будь-якої особи, в тому числі і «особи засудженого до позбавлення волі», досліджуються саме наукою криміналістикою, що обумовлюється її метою і завданнями розкриття та розслідування злочинів, встановлення та розшуку злочинців, а також криміналістичної профілактики злочинів. Серед розмаїття ознак і властивостей особи можна виділити окремі, які, як правило, специфічно притаманні особі, що відбувала покарання у місцях позбавлення волі.

1.2. Передумови формування та сучасний стан криміналістичних знань про особистість пенітенціарного злочинця – засудженого до позбавлення волі

Особистість злочинця була і залишається однією з найбільш важливих проблем криміналістики. Науковці слушно зауважують, що ця проблема слугує ключем для розуміння сутності злочинності [23, с. 45, 24]. З цим не можна не погодитись, тому що без наукового вивчення тих, хто вчиняє злочини, неможливо ефективно боротися зі злочинністю загалом.

На думку багатьох юристів, вчених і практиків, без знання цієї проблеми неможливо досягти успіхів у боротьбі зі злочинністю ні у теорії, ні на практиці

[25, с. 22]. З цим не можна не погодитись, адже конкретні злочини вчиняють конкретні люди. Тому так важливо дослідити механізм злочинної поведінки і особистість злочинця.

Криміналістичне вивчення особистості злочинця дає змогу визначити властивості, які їй притаманні як активному суб'єкту взаємодії з соціальним середовищем. Кримінологічно важливе значення вивчення особистості злочинця полягає також у тому, що дає змогу встановити причини та умови злочинності. Адже кримінально-процесуальне законодавство покладає обов'язок на органи, які здійснюють розкриття тих чи інших злочинів, встановлювати причини та умови цих злочинів.

Сьогодні логіка вивчення особистості злочинця дедалі більш настійно висуває завдання узагальнення та систематизації численних даних про це явище, отриманих різними науками, і насамперед кримінологією та криміналістикою. Особистість злочинця у кримінології – системна наукова проблема в тому розумінні, що вона передбачає вивчення, дослідження власне особистості злочинця, злочинної поведінки, способу життя злочинця, особливостей його соціального середовища, зв'язків і відносин. Поведінка людини – цілісне явище, яке неможливо поділити на окремі елементи, такі, наприклад, як соціологічні, біологічні, психологічні і т.д. Таке становище зумовлене тим, що поняття особистості злочинця – багатогранне, з яскраво вираженим міждисциплінарним характером. Переважна більшість дослідників наголошують на тому, що вивчення особистості злочинця, яке традиційно іменується кримінологічним, фактично є міждисциплінарним, комплексним вивченням.

Формування криміналістичних знань здійснювалося в межах процесу розслідування злочинів, який був притаманний суспільству на різних стадіях його розвитку (наприклад, інквізиційний процес був пов'язаний з отриманням зізнання від допитуваного за допомогою тортур). Пізніше поява науково обґрунтованих

криміналістичних засобів, прийомів і методів, сприяла підвищенню якості відправлення правосуддя, слідчої, розшукової та експертної практики.

У розвитку вітчизняної криміналістики умовно можна виділити такі етапи: становлення і накопичення емпіричного матеріалу (кінець XIX ст. – 1930-і роки); формування окремих криміналістичних теорій (кінець 1930-х – кінець 1960-х років), саме тут простежується формування окремих криміналістичних теорій і вчень у яких досліджуються різні аспекти поняття особи злочинця. Так, наприклад, у 1940 р. видана монографія А.І. Вінберга «Криміналістична експертиза письма»; у 1946 р. – брошура С.М. Потапова «Вступ до криміналістики»; у 1947 р. – робота Б.І. Шевченко «Наукові основи трасології»; у 1949 р. – книга М.В. Терзієва «Вступ до криміналістичного дослідження документів»; 1958 р. – монографія Р.С. Белкіна «Теорія і практика слідчого експерименту»; 1965 р. – монографія Я. Пешака «Слідчі версії» та інші. І, нарешті, з кінця 1960-х років – етап формування загальної теорії криміналістики та подальшого розвитку її окремих теорій.

У 1960-1980 рр. починається інтенсивний розвиток теорії криміналістичної тактики (Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, А.В. Дулов, В.О. Коновалова, М.І. Порубов, О.Р. Ратінов), наукових основ судової експертизи (Л.Ю. Ароцкер, О.Р. Шляхов, О.О. Ейсман). Із 60-х років починається розробка методологічних проблем криміналістики [26, с. 251].

Сьогодні значна увага приділяється розробці інформаційних моделей злочинів та типових програм їх розслідування на основі алгоритмізації слідчої діяльності із застосуванням комп'ютерних технологій. Активно розробляються типові криміналістичні портрети (психологічні профілі) різних категорій злочинців.

Різні аспекти проблеми особистості злочинця розглядались фахівцями в галузі кримінального права та кримінології, психології та психіатрії. Незважаючи на численні наукові дослідження даного явища, у сучасній кримінології

невирішеною залишається велика кількість аспектів проблеми особистості злочинця, зокрема, термінологічного характеру, а саме: поняття «особа» чи «особистість» доцільно і правильно застосовувати, коли аналізується злочинна поведінка людини. На сьогодні у науці рівною мірою застосовується як поняття «особистість злочинця», так і поняття «особа злочинця». Це зумовлює актуальність розгляду даної проблеми, відповідно необхідним в межах даного дослідження є з'ясування оптимальності використання зазначеної термінології та узагальнення аргументів на користь застосування у науці такого із поняття, яке більшою мірою відображає сутність означуваного феномену. Слушно зазначає З.А. Тростюк, що точність термінологічного апарату досягається насамперед правильним вживанням слів, відповідно до їх конкретного значення. Точність передбачає використання таких термінів, термінологічних зворотів, які відображають відповідне поняття вичерпно, конкретно, в усіх подробицях і деталях [27, с. 48].

Для того, щоб глибоко вивчити досліджуваний феномен, потрібно узагальнити і систематизувати численну кількість інформації про це явище, яку отримують різні науки, а насамперед кримінологія, яка в плані пізнання особистості злочинця є унікальною наукою, тому що тільки вона досліджує всю сукупність соціологічних, психологічних, етичних, правових, у тому числі кримінологічних, медичних та інших аспектів особистості, що вчинила злочин, кожен із яких вивчається за допомогою досягнень відповідних наук.

Аналіз визначення особистості злочинця в кримінології, потребує з'ясування сутності, семантичного змісту терміна «особистість», який є ключовим у досліджуваному словосполученні. Як було доведено у підрозділі 1.1., зазначене поняття вивчається багатьма науками та є досить складним і дискусійним для філософів, психологів, соціологів, вчених у інших галузях знання.

З метою розв'язання проблеми оптимального застосування терміна при вивченні всіх аспектів поведінки особи, яка вчинила злочин, звернемося до,

тлумачного словника, згідно з яким поняття «особа» – це окрема людина, індивід, людина, що посідає певне первинне високе становище в суспільстві, у колективі [28, с. 304]. Під особистістю ж розуміється конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки [29, с. 685]. З наведеного можна дійти висновку, що поняття «особа» і «особистість» певною мірою збігаються, принаймні у тій частині, що і те, й інше поняття стосується людини як живої істоти, яка посідає певне місце в ієрархії живих організмів. Однак слід наголосити, що це не тотожні поняття, і кожне має свій специфічний зміст, певний унікальний компонент.

Зважаючи на вищенаведене та враховуючи проведене дослідження щодо сутності дефініції особистість в суспільних науках, можна зробити висновок, що поняття «особистість» є більш вдалим при аналізі злочинної поведінки людини, тому що розкриває її внутрішній світ (потреби, мотиви, спрямування тощо). Під особистістю розуміється людина, яка усвідомлює свої дії, здатна керувати власною поведінкою, що виникає через внутрішню необхідність, давати оцінку наслідкам прийнятого рішення і відповідати за них. Слід погодитись з думкою А.Ф. Зелінського, що всі люди, які наділені розвиненою свідомістю і здатні керувати своєю поведінкою, є особистостями [30, с. 54]. Термін особистість розкриває унікальні та неповторні риси, якими конкретна особа вирізняється з-поміж інших.

Таким чином, між аналізованими поняттями існує тонка межа, що зумовлює розбіжність у застосуванні понять «особа» і «особистість» під час вивчення злочинної поведінки людини. Для того щоб зрозуміти, який зміст вкладають криміналісти в поняття «особа злочинця» та «особистість злочинця», слід навести у протиположності визначення кримінологів: 1) особа злочинця як система негативних соціально значущих властивостей, зв'язків і відносин у поєднанні із зовнішніми умовами та обставинами, що характеризують людину, винну у вчиненні злочину (О.М. Джужа) [31, с. 29]; 2) особа злочинця як сукупність істотних і стійких

соціальних властивостей і ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характеру суспільної небезпечності, а винній у ньому особі – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягується до відповідальності, передбаченої кримінальним законом (І.М. Даньшин) [32, с. 63]; 3) особистість злочинця як сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, тією чи іншою мірою властивих людям, винним у злочинній діяльності (А.Ф. Зелінський) [33, с. 53]; 4) особистість злочинця як система соціальних і психологічних якостей, що утворюють її суспільну небезпечність, яка детермінує вчинення злочину (Г.С. Семаков) [34, с. 39]; 5) особистість злочинця як поняття, яке визначає осіб, що вчинили злочини, та які характеризуються сукупністю стійких та глибоких морально-психологічних деформацій, тією чи іншою мірою притаманних особам, що здійснюють злочинну діяльність або вчинили умисні тяжкі або особливо тяжкі злочини і через наявність яких вона набуває властивостей суспільної небезпечності, що реалізується у вчинених злочинах (О.Г. Кальман, І.А. Христин) [35, с. 103].

Наступним поняттям в розглядуваному словосполученні є поняття «злочинець». Вчинення суспільно небезпечного діяння передбачає наявність суб'єкта його вчинення, тобто злочинця. Людина, яка порушила норми закону про кримінальну відповідальність, є автором злочину, а її «справа» перетворює громадянина на злочинця. За Кримінальним кодексом України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч.1.ст.18 КК).

Особистість злочинця невід'ємно пов'язана із злочином, який вона вчинила. Саме момент вчинення злочину цікавить кримінологію (однак, як правило, в цей час вона є недоступною науковому дослідженню). Тому для запобігання злочинності не менш важливим є процес формування і розвитку особистості.

Свідомість і воля визначають поведінку людини її вчинки. Оскільки, свідомість і воля людини, виявляються у здатності усвідомлювати вчинюване і свідомо керувати своїми діями. Тому не випадково в кримінальному праві при розгляді питання, щодо особи, яка підлягає кримінальній відповідальності, зроблено акцент на її свідомість і волю як основних психічних функцій.

Як зазначає О.М. Костенко, за властивостями волі і свідомості можна відрізнити злочинців від інших людей, а також розрізнити у формуванні злочинця фактори, що формують комплекс сваволі та ілюзій, тобто причини злочинності та фактори котрі формують індивідуальність прояву волі і свідомості злочинця, тобто умови, що сприяють злочинності [36, с. 77].

Таким чином, кримінологічне вивчення особистості злочинця включає в себе два важливих феномени, такі як «особистість» (її фізичні, соціальні, психологічні властивості) та «злочинець» (фізична осудна особа, яка у визначеному законом віці порушила закон про кримінальну відповідальність).

Звертаючись до доробку криміналістів, зазначимо, що на думку Н.І. Кліменко (1972 р.), поняття особи як об'єкта криміналістичної ідентифікації відрізняється від загального поняття особи в кримінології та соціології. До ідентифікаційної структури особи злочинця необхідно включати такі сторони як соціальна спрямованість, психічний склад, тілесна організація та мовний апарат. Інформативну структуру особи можуть доповнювати різного роду відхилення у її розвитку та стані (як психічних властивостей, так і соматичної організації) [37, с. 216].

В.Г. Лукашевич та М.В. Салтевський (1994 р.) пропонували особу злочинця описувати як соціально-біологічну систему, властивості і ознаки якої відображаються в матеріальному середовищі та використовуються для розкриття та розслідування злочинів. До таких властивостей автори відносять – фізичні, біологічні та соціальні [38, с. 66].

Можна погодитися з думкою О.Н. Колесниченка (1988 р.), який вважав, що до комплексу ознак особи, як елементу криміналістичної характеристики, включаються всі ознаки, які можуть слугувати визначенню ефективних шляхів та методів встановлення, розшуку і викриття злочинця. Частина з них має не тільки криміналістичне значення (наприклад, попередні судимості), але й важливі для розкриття злочину (наприклад, хитрощі злочинця). Зміст даного елементу криміналістичної характеристики визначається набором ознак особи, специфічних для осіб, які вчиняють злочини даного виду, і суттєвих для їх успішного розслідування. Система ознак особи злочинця включає ознаки демографічні, а також ознаки, які відображають окремі моральні, психологічні особливості (наприклад, риси характеру) тощо [39, с. 40].

Розглянуті нами ознаки, що характеризують особу злочинця, перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності, певною мірою визначають її соціальні ролі і разом з іншими є вирішальним фактором у формуванні моральних і психологічних якостей особистості.

Також, треба відмітити, що під час дослідження характеристики особи злочинця має значення виділення особливостей, які притаманні різним видам злочинів. Як приклад можна навести певні особливості характеристики особи: в злочинах проти безпеки виробництва; самовільного залишення військової частини або місця служби; контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; злочинів у сфері банківської діяльності, вимагання, пов'язане із застосуванням насильства над потерпілим тощо [40, 41, 42].

Для криміналістичної характеристики осіб, які вчиняють різні види злочинів, важливе значення мають дані, що стосуються структури особистості злочинця (соціальних, фізичних, біологічних та психологічних якостей).

Таким чином, наведене вище свідчить про важливість проблеми криміналістичного дослідження особи засудженого до позбавлення волі. Відомості про властивості та ознаки особи засудженого, отримані в процесі

криміналістичного дослідження, можуть бути в подальшому використані працівниками кримінально-виконавчої системи для підвищення ефективності здійснення виховного впливу на засудженого в процесі його ресоціалізації, профілактики злочинів та інших правопорушень в місцях позбавлення волі.

1.3. Криміналістична значимість вивчення особистості засудженого до позбавлення волі

Рішення скоювати злочин чи відмовитися від цього залежить від самої людини. Особистість, яка наділена свідомістю, є творцем своїх вчинків та їх пріоритетною причиною. Про це говорили ще стародавні греки. Так, Аристотель відмічав, що від самої людини залежить бути гідною або поганою. «Неправі ті, хто вважає, що люди погані не за своєю волею. Бо коли б встановлювалось покарання: безглуздо забороняти те, що не у владі людини виконати» [43, с. 308-309]. Про автономію особистості в процесі детермінації поведінки говорив і В. Франкл: «Людина – не річ серед інших речей. Речі детермінують одна одну. Людина ж визначає себе сама. Або скоріше, вона вирішує дозволить чи ні собі бути визначеною...» [44, с. 84]. Особистість не тільки продукт та об'єкт суспільних відносин, а й активно діючий суб'єкт, який наділений свободою волі та можливістю вибору, він може «змінювати свою поведінку у відповідності до зміни ситуації, розумно регулювати та саморегулювати дії» [45, с. 83]. В.Н. Кудрявцев вважає, що будь-яка ситуація призводить до вчинення того чи іншого вчинку, лише відбиваючись через психіку суб'єкту. Жодна ситуація не може викликати поведінку, яка відхиляється від норми, без взаємодії з певними якостями особистості. Вчений наголошує, що у системі «соціальні умови – злочинна поведінка» особистість є не тільки опосередковуючою, а й визначальною ланкою [46, с. 87]. Суспільна свідомість та засоби масової інформації зображають злочинців як носіїв зла. Суспільству вигідно робити це. Злочинці – це вороги

суспільства, вони зовсім не схожі на усіх нас. Таку позицію взяли на своє озброєння і багато кримінологів радянського періоду. Так, А.Б. Сахаров повідомляє, що факт скоєння злочину є основою для якісно нової (і дуже істотної) соціальної оцінки особистості як особистості злочинця [47, с. 10]. У підручнику, написаному московськими авторами, повідомляється, що суспільна небезпечність особистості злочинця як її соціальна сутність дає підставу виділити особистість, якісно відмінну від особистості інших громадян. Однак в дійсності все набагато складніше.

Як наголошував С.Ю. Вітте, «людина – істота дуже складна... Немає такого негідника, який коли-небудь не надумав або не зробив чогось гарного. Немає також такої найчеснішої та найблагороднішої людини (звичайно не святого), яка коли-небудь не поміркувала та навіть при відомому збігові обставин не вчинила гідко» [48, с. 453]. Таку ж думку висловлював один з відомих кримінологів початку ХХ сторіччя Г. Ашаффенбург, який визнавав неможливість описати портрет злочинця. «Риси грубої жорстокості врівноважуються сентиментальними нахилами, вразлива брехливість одного знаходиться в різкій суперечності з відвертою наївністю іншого і що ще дивніше, часто в одному і тому ж індивідумі ми зустрічаємо поєднання суперечливих якостей» [49, с. 11]. І дійсно, дуже важко виділити будь-які якості, які можуть характеризувати особистість засудженого до позбавлення волі.

Факт скоєння злочину не завжди характеризує його автора як особистість злочинця.

Будь-який навмисний злочин, якщо він програмується та здійснюється за допомогою заздалегідь намічених дій, є злочинною діяльністю. Ознак, які однозначно характеризують особистість злочинця, не існує. Слід вести мову про підвищений рівень частоти тих або інших негативних особистісних якостей, що мають місце серед осіб, які засуджені за злочинну діяльність певної категорії,

відносно осіб такого ж віку та соціального стану, але не засудженим, або засудженим за інші злочини.

При аналізі механізму індивідуальної злочинної поведінки слід завжди пам'ятати про те, що остання має за формою ті ж самі психологічні елементи, процеси та стани, що і механізм правомірного вчинку, але сповнена іншим соціальним і ідеологічним змістом.

Слід зазначити, що окремими дослідниками проблеми злочинної особистості в радянський період проводився розподіл осіб, що вчинили злочини в залежності від рівня антисоціальності їх особистості. Так, Ю.В. Бишевский вказував на те, що особистість злочинця в соціалістичному суспільстві – це негативно трансформований різновид соціалістичного типу особистості, що неухильно витісняється з суспільного середовища соціалістичним способом життя. До них не відносяться особи, які вчиняють особливо небезпечні державні злочини, а також окремі найбільш небезпечні категорії загально кримінальних злочинців (стійкий (злісний), частково звичний чи асоціальний типи) [50, с. 50]. До цього виду слід відносити й особистість засудженого до позбавлення волі. Про це говорилося в роботах кримінологів й дорадянського періоду. Відомий криміналіст та кримінолог початку ХХ сторіччя І.Я. Фойницький виділяв декілька видів злочинних особистостей. Найбільш небезпечними з них, на його думку, є особи, які характеризуються схильністю перетворити злочинну діяльність в професію, зробивши з неї основне джерело для існування [51, с. 50-52]. Його підтримували й практичні працівники поліції того періоду. Так, керівник Київської поліції М. Рудий у своєму звіті за 1902-1904 роки вказував, що професійні злочинці, окрім того, що самі займаються злочинною діяльністю, здійснюють вплив на осіб, які відносяться до випадкових злочинців з метою залучення останніх до групи професійних злочинців. Особливо часто це трапляється в місцях позбавлення волі [52, с. 271].

Негативний вплив місць позбавлення волі на формування особистості злочинця зберігається і до цього часу. Проведене опитуванням осіб, які відбувають покарання за злочинну діяльність, що має ознаки професійної, встановлено, що зі 100 опитаних осіб, 57 повідомили, що первинні навички вчинення квартирних крадіжок та шахрайства були ними розвинуті під впливом інших осіб в місцях позбавлення волі. Інші заявили, що вони вже мали професійні здібності для вчинення злочинів, але ураховували і поради більш досвідчених злочинців [53]. Цікавим для характеристики особистості професійного злочинця є дослідження, проведене Едвіном Сазерлендом, який прослідкував «злочинну кар'єру» професійного злочинця-крадія. Це був своєрідний звіт особи, яка мала за плечима понад 20 років тюремного стажу. Вченим були отримані такі результати: професійний злочинець, як і представник іншої легальної професії, має певні навички та знання, які на відміну від представників легальних професій використовує для планування та вчинення злочинів, а також збуту викраденого майна та ухилення від арешту. Характерними рисами цього професійного злочинця-крадія є комунікабельність, зухвалість, красномовство. Як представник іншої легальної професії, успішний професійний крадій має певний авторитет та повагу в своєму середовищі, які визначаються його злочинними здібностями та навичками, його фінансовим становищем, зв'язками, поведінкою та професійним досвідом. У межах своєї соціальної групи у особи розвивається почуття гордості за свій стан. [54, с. 21].

Надання криміналістичної характеристики особистості засудженого до позбавлення волі є дуже важливим з практичної точки зору, хоча викликає певні труднощі, які обумовлені таким: поверхневим характером нинішньої офіційної кримінально-правової статистики, яка не ураховує особливості характеру вчинення злочинів; недостатньою показовістю вибіркового наукового дослідження; не визначенням ознак професійної злочинної діяльності в кримінальних справах тощо.

Слід погодитись з С.Я. Лебедевим, який вважає, що злочинці-професіонали та засуджені до позбавлення волі характеризуються тими ж ознаками, що й особистість злочинця взагалі. Однак якості засуджених до позбавлення волі, на думку вченого, обтяжені, уражені кримінальністю та проявляються сильніше саме в сторону знання злочинного світу, його «законів-понять», традицій, звичаїв і в кінцевому рахунку на перший план виступають кримінальний досвід, вміння тощо [55, с.27-28].

Існують істотні відмінності у характеристиці особистості й інших злочинців. Це стосується злочинців, які стоять на верхньому щаблі злочинної ієрархії – «зłodіїв в законі». Разом зі злочинцями, які дотримуються норм, традицій та правил злочинного середовища, з'явилися й нові, які не мають судимостей, співпрацюють з представниками державних органів, в тому числі й правоохоронних. Окремі практичні працівники правоохоронних органів вважають таку ситуацію занепадом злочинного світу. На наш погляд, до такого занепаду ще далеко, але, дійсно, сучасний світ потребує й від професійних злочинців нових якостей та підходів щодо злочинної діяльності, особливо якщо це стосується злочинів економічної спрямованості.

Перед криміналістичним аналізом, що буде проведений у наступному розділі нашого дослідження, слід ще раз визначити, що ж являє собою процес мотивації поведінки людини, в тому числі й злочинної. Мотивація людської поведінки, в тому числі й злочинної, – складний та суперечливий процес. Злочин являє собою різновид соціальної активності індивіда, яка відрізняється від усіх інших форм поведінки лише своєю спрямованістю та правовою оцінкою. Тому усі основні соціальні та психологічні закономірності людської поведінки притаманні й злочину з урахуванням особливостей, пов'язаних з його ненормативним характером. Тому кримінально-правове та кримінологічне визначення мотиву злочину може будуватись тільки на психологічній основі. Про схожість злочинної поведінки з іншою поведінкою говорить і відомий український кримінолог

І.М. Даньшин. Він наголошує на тому, що соціально-психологічний механізм злочинної поведінки вміщує ті ж самі психологічні елементи (процеси та стани), що і механізм правомірної поведінки, однак наповнений іншим соціальним змістом [56, с. 81]. Як зазначає російський психолог Б.Ф. Ломов, «мотиваційна сфера особистості в цілому нерозривно пов'язана з потребами, які об'єктивно закономірним чином детермінують поведінку людини. Мотив являється суб'єктивним відображенням потреб, опосередкованих становищем особистості в суспільстві» [57, с. 310]. Саме мотив характеризує людину, її особистість. Людину ніде не видно так ясно та повно, як в мотиві поведінки. Це стосується й злочинної поведінки.

Мотивування виступає як одна з форм усвідомлення мотивів, за допомогою якої людина виправдовує свою поведінку або маскує її з метою психологічного захисту. Не слід не враховувати й того, що не рідкі випадки, коли за допомогою мотивування пробують сховати істинні мотиви. Складність встановлення мотивів злочинів обумовлюється тим, що злочинна поведінка характеризується не одним, а декількома мотивами. Вибір способу поведінки відбувається в боротьбі потреб. Як повідомляє А.Ф. Зелінський, «полімотивність виникає не тільки при конфлікті потреб, а й при їх паралельному впливі на мотивостворення» [58, с. 79]. Аналіз особливостей мотивації злочинів дозволяє, з одного боку, встановити особливості особистості злочинця, а з другого, пояснити суспільно небезпечний характер вчиненого діяння. Зрозумілим є той факт, що дії злочинців можуть бути обумовлені й іншими мотивами. Вони також підлягають встановленню по кожній кримінальній справі. Судам також слід враховувати це при призначенні винним особам кримінального покарання.

Таким чином, кримінально-правовий аспект дослідження особи засудженого до позбавлення волі передбачає вирішення наступних основних завдань: визначення спроможності засудженого бути суб'єктом злочину, вчиненого в установі виконання покарання та його правильної кваліфікації; врахування

індивідуальних властивостей та ознак засудженого при призначенні покарання за вчинений злочин.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОЗНАКИ ОСОБИ ЗАСУДЖЕНОГО, ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

2.1. «Кримінальне» татуювання як специфічна ознака особи засудженого до позбавлення волі

Кримінальну субкультуру більшість науковців, які вивчали професійну злочинність, відносять до обов'язкових ознак цього виду злочинності. Проблема поширення кримінальної субкультури в сучасному українському суспільстві є гострою та потребує негайного вирішення. Кримінальна субкультура виникла не сьогодні; процес формування злочинних звичаїв та традицій був тривалим та складним.

Насамперед слід визначитись з тим, як розуміється кримінальна субкультура. Так, В.Ф. Пирожков цей термін трактує як сукупність духовних та матеріальних цінностей, що регламентують і регулюють життя, злочинну поведінку злочинних угруповань, що сприяє їх живучості, згуртованості, кримінальній активності поколінь правопорушників [59, с.73]. Тобто вчений визначає, що ці цінності існують поза свідомістю та волею особи і остання або сприймає їх, або ні. Д.А. Виговський наголошує, що кримінальна субкультура – це узгодженість волі і свідомості особи із псевдозаконами кримінального середовища. Кримінальну субкультуру необхідно відрізнити від інших видів субкультур. Основним критерієм виступає її соціальна шкідливість, асоціальна орієнтованість [60, с. 9-10]. Тобто в цьому визначенні відображена внутрішня сутність кримінальної субкультури як певного відношення волі та свідомості особи до норм, правил та традицій, які існують в кримінальному середовищі. На наш погляд, кримінальна субкультура повинна розглядатися і в об'єктивному, і суб'єктивному значеннях. Як справедливо наголошує С.Ю. Лукашевич, головна

небезпека кримінально-злочинських традицій на сучасному етапі полягає в постійному їх впливі на суспільну свідомість, у зв'язку з чим відбувається процес стабілізації антисуспільної настанови окремих осіб. Кримінальна субкультура отримує риси обов'язковості для багатьох категорій злочинців, її елементи проникають у побут людей і суспільне життя [61, с. 144].

Поширеною є думка про те, що основні елементи кримінальної субкультури сформувалися лише в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ сторіччя. Але це не думка науковців, а думка публіцистів. Наукові дослідження свідчать про те, що це сталося набагато раніше, починаючи з ХVІІІ сторіччя. Саме в цей період почала складатися таємна мова «офеней» – дрібних вуличних крамарів-лоточників. Таким способом вони засекречували спілкування між собою з метою більш ефективного обману покупців при продажі їм товару. З цього можна простежити етимологію слова «феня» – блатного жаргону. Т.В. Губарева визначає, що у великих містах, де були тюрми, мова набувала нових форм, запозичувала їх, зокрема, з циганської, єврейської, татарської мови, почала дещо відрізнятися від «офенської» мови і сформувалася як мова, що вживалася у злочинному світі [62, с. 59]. У подальшому з'являлися нові елементи кримінальної субкультури.

У ХІХ сторіччя злочинний світ вступив зміцнілим, монолітним, таким, що може протистояти суспільному порядку та закону. Саме ХІХ сторіччя більшістю вчених визнається епохою розквіту злочинного світу та його традицій. Саме в цей період з'являються злочинні професії та спеціалізації. В цей період, на думку Г.Н. Брейтмана професіоналізація досягла такого рівня, коли не було вже прояву суспільного життя, до якого злочинний світ не пристосувався б задля власної користі. «У нас взагалі існує такий погляд, що злочинці складають злочинське середовище, коли вони попадаються групами при вчиненні одного злочину... Між тим вся сила професійних злочинців полягає в їх згуртованості, правильній організації, якій притаманні традиції, що встановлені часом та практикою [63,

с. 40-42]. Кожне злочинне середовище мало свої норми та звичаї.

Злодійська ідея є складовою частиною звичаїв та традицій злочинного середовища. За її допомогою здійснюється легально-офіційне для злочинного середовища поширення негативних норм, звичаїв, асоціального способу існування. У першу чергу, це стосується найбільш небезпечних видів злочинності, якими виступають професійна та організована злочинність. С.Я. Лебедев наголошує на тому, що закріплення особою кримінальної мотивації поведінки проходить у межах загального процесу соціалізації. Однак при сприйнятті злочинного способу життя особа переходить на її інший рівень, норми якого потребують входження особи у злочинне середовище, призвичаювання до нього, закріплення кримінальних ролей і функцій. Цей процес можна з найвищою мірою ймовірності назвати процесом кримінальної соціалізації [64, с. 129]. Його підтримує і С.Ю. Лукашевич, який вказує, що кримінально-злодійські традиції і звичаї є тим фундаментом, на якому закріплюється досвід попередніх поколінь злочинців, що забезпечує його спадковість і сприяє стимулюванню злочинної поведінки серед осіб, які підпадають під вплив кримінальної субкультури, їх подальшій професіоналізації й консолідації. Норми кримінальної субкультури зберігають стабільність злочинності, її можливість до відтворення, зміцнюють її в боротьбі з соціальним впливом, сприяють залученню до лав кримінального елемента нових членів [61, с. 147]. Кримінальна субкультура має вплив і на осіб, які ще не стали на злочинний шлях, в тому числі й на неповнолітніх. Д.А. Виговський зазначає, що причини популярності кримінальної субкультури серед осіб, що не мають чіткої асоціальної орієнтації, полягають в такому: для осіб, які не змогли себе зреалізувати в системі загальнолюдських цінностей життя, за псевдо законами злочинного середовища дає змогу самоствердитись, заробивши авторитет серед однодумців; можливість досягти високого рівня життя не докладючи особливих зусиль; гострі відчуття, які викликає безпосередньо сам процес вчинення

злочину; певними психофізіологічними особливостями організму підлітків; відсутність чітко вираженої соціальної орієнтації; уявна відсутність в нормах кримінальної субкультури заборон, які встановлені загальнолюдськими нормами моралі [60, с. 11].

Кримінальна субкультура має свої основні принципи, закони, які регулюють різні сфери життя представників злочинного середовища та виконує певні, притаманні лише їй функції.

До основних принципів сучасної злочинної субкультури відносяться такі: негативне відношення до законслухняного способу життя; протидія правоохоронним органам; участь в злочинній діяльності та всіляка її підтримка; намагання об'єднати злочинне середовище та підтримка злочинних зв'язків. Вони підкріплюються загальними традиціями та звичаями, основними з яких є: ухилення від суспільно корисної праці і життя за рахунок вчинення злочинів; систематичний пошук можливостей для отримання доходу злочинним шляхом, підвищення рівня злочинної кваліфікації та спеціалізації; забезпечення маскуванню злочинного способу життя та поведінки, усунення факторів, які ускладнюють його реалізацію; дотримання субординації згідно зі становищем, яке особа займає у злочинній ієрархії, беззаперечне виконання вимог лідерів злочинного середовища; виконання колегіальних рішень та вимог, які виробляються у злочинному середовищі; надання моральної та матеріальної підтримки іншим злочинцям; залучення молоді до вчинення правопорушень, пропаганда злочинних традицій та звичаїв, кримінальної «романтики»; недопущення в своє середовище осіб, які підозрюються у співпраці з правоохоронними органами, їх ідентифікація та покарання; підриг авторитету працівників правоохоронних органів, виключення контактів з ними, які можуть зашкодити кримінальному світу, всіляке перешкоджання їх нормальній діяльності; ведення розгульного способу життя, не сприйняття норм суспільної моралі та поведінки; участь в азартних та «тюремних» іграх та ритуалах; знання

та використання в мові жаргону та інших способів таємного спілкування; нанесення на тіло символічних «злочинських» татуювань [65, с. 35]. Більшість дослідників кримінальної субкультури зазначають, що злочинні звичаї та традиції складаються з таких елементів: регулятивних – «законів» і «правил», які регулюють взаємовідносини між злочинцями у зв'язку з веденням ними антисуспільного способу життя і вчиненням злочинів, специфічних ритуалів спілкування та поведінки в злочинному середовищі; атрибутивних – татуювань, жаргону, прізвиськ, міміки, жестикуляції, які відображають приналежність до того чи іншого виду злочинної діяльності; емоційних – пісень, віршів на злочинську тематику. Д.А. Виговський псевдозакони (квазінорми) кримінальної субкультури поділяє на три основних види: а) норми, що регламентують побутові питання суб'єктів кримінальної субкультури (правила, що мають відношення до гігієни, до розміщення таких осіб у просторі тощо); б) імперативні норми, що регламентують особливості поведінки суб'єктів кримінальної субкультури (визначають статус злочинця і особливості його поведінки); в) заборонні норми, які містять конкретні заборони для носіїв кримінальної субкультури (заборона працювати; співпрацювати з правоохоронними органами тощо); д) норми, що містять санкції за порушення псевдозаконів кримінальної субкультури [60, с. 13]. Ми бачимо, що кримінальна субкультура містить в собі як регулятивні, так і заборонні норми, що визначають спосіб поведінки особи в певних ситуаціях.

Таким чином, можна зробити висновок, що кримінальна субкультура дійсно має тривалу історію та її генеза пов'язана з розвитком професійної злочинності. «Разом з тим, проникнення окремих елементів злочинної субкультури у свідомість та поведінку законослухняних громадян, їх тиражування в межах соціальних інститутів громадянського суспільства, політики тощо свідчать про зміни культурних установок самого соціуму, що ймовірно, пов'язано з певними тенденціями у сфері правосвідомості людей» [66,

с. 93]. Дійсно, більшість громадян знайомі з окремими елементами злочинної субкультури і вона перестає належати лише злочинному середовищу. На наш погляд, злочинна субкультура є важливою, але не основною ознакою, яка характеризує професійну злочинність. Є значна кількість професійних злочинців, які поверхнево знайомі з кримінальною субкультурою, але їх діяльність має всі ознаки професійної злочинної діяльності.

Стратифікація як атрибутивний елемент пенітенціарної субкультури характерна для всіх виправних установ. Серед них виділяються чотири основні групи:

- «Блатні» (вищий шар);
- «Мужики» (середній шар);
- «Козли / червоні / посадові» (середній шар);
- «Вовняні» (проміжний шар, ближче до «червоних»);
- «Полтиники» (проміжний шар, ближче до «скривдженим»);
- «Скривджені», всередині цієї групи «опущені» (нижчий шар).

В основних групах можуть існувати відносини, пов'язані з неформальним лідерством і підпорядкуванням, відповідно, може простежуватися ступінь гноблення, приниження.

Слід також сказати про поділ на групи в залежності від віросповідання, національності, проживання до засудження в одному населеному пункті (земляцтво). Можна також говорити про особливі потреби інвалідів та хворих засуджених. Вплив цих соціальних груп на відносини всередині установи виражено менш яскраво. Засуджені зі зниженим статусом можуть перебувати в названих групах, не змінюючи якісно свого недоторканного положення, відображаючи їх ознаки і особливості. Виняток становлять хворі з числа «скривджених» засуджених. Так, наприклад, санітари можуть до них торкатися і проводити з ними медичні маніпуляції.

Як зазначалося вище, будь-яка субкультура має свої, характерні для неї ознаки. Субкультура засуджених має свої, причому в ряді випадків яскраво вираженими форми прояву [67, с. 44]: статус, мову, взаємини, як з адміністрацією, так і між собою, підтримка, відповідальність перед спільнотою, татуювання і т.д. Особливо наочно це проявляється в татуюваннях.

Татуювання як знаковий символ відображає один із зрізів соціального спілкування в середовищі подібних. Важливим є застосування градації символів до аббревіатури злочинців. Е. Фромм пише, що в дійсності індивід переносить свій розум на той чи інший обраний символ і приймає злочинну філософію за свою власну. Він залежить від своїх ідолів, не здатний відмовитися від поклоніння і стає їх рабом, бо вклав у них свій розум. Тому, коли татуювання наноситься усвідомлено, то воно пов'язано із внутрішніми переживаннями [68, с. 185].

Татуювання відноситься до невербальних засобів криміногенного спілкування засуджених. Схильність засуджених до татуювань як способу криміногенного спілкування відома давно. У осіб, що знаходяться в СІЗО і інших місцях позбавлення волі, специфічні татуювання, що відображають кримінальну тематику, зустрічаються значно частіше, ніж у громадян в умовах свободи. На виникнення і поширення цього явища впливають сформовані тюремні традиції, загальна психологічна атмосфера в середовищі засуджених, пенітенціарна субкультура, домінуюча група засуджених особливо з числа негативної спрямованості.

Насправді ж для більшості злочинців татуювання – це своєрідний знак їх приналежності до особливої групи, спільноти злочинців, вірності їх законам, можливість продемонструвати своє місце в них, а також такі якості, як мужність, сміливість, силу, байдужість до болю, страждань і т.д. У нашій країні наносять татуювання різні категорії громадян та з різних мотивів.

Відомо, що мода на татуювання в злочинному середовищі зберігалася приблизно до середини 80-х років минулого століття. В даний час мода на яскраво

виражені татуювання, що відображають кримінальну тематику, різко падає: «Останнім часом татуювання наносять собі здебільшого неповнолітні в'язні, причому, часто не знаючи, який сенс вони несуть. Крім того, значна частина молоді на волі наносить «імпорتنі» татуювання заралди прикраси тіла, і які зовсім не відносяться до кримінальної субкультури» [69, с. 9]. Це визнають і деякі «злочинні авторитети». Неповнолітні правопорушники вдаються до нанесення татуювань вперше на свободі, в слідчому ізоляторі, колонії, лікарні ВУ і в інших місцях.

Вельми важливо відзначити відсутність залежності між віком засуджених і кількістю засуджених, що мають татуювання. Дослідженням встановлено, що у віковій групі від 20 до 25 років мають татуювання 78,9%, від 25 до 30 років – 76,3%, від 30 до 35 років – 74,2%, від 35 до 40 років – 62,7 %, від 40 до 45 років – 79,5%, від 45 до 50 років – 75,1% [70, с. 88].

А.Г. Бронніков надав детальну класифікацію функціональних особливостей татуювань: сигнальні, стратифікаційно-інформативні, особистісно-установчі, тюремно-атрибутивні, сексуально-еротичні, гумористичні, декоративно-художні, сентиментальні і ін. [71, с. 7]. За кожним із татуювань слідує відповідна соціально-рольова функція її володаря. Інтерпретація зображення залежить від місця і форми його розташування на тілі.

Мотиви нанесення татуювань вивчалися різними дослідниками [72, с. 44], але найбільш повно, на наш погляд, мотиви нанесення татуювань в умовах ізоляції відбили Ю.А. Дмитрієв і Б.Б. Козак. На їх думку, такими є:

а) неписані закони, традиції прийняття в злочинне середовище, особисте самоствердження в певному злочинному угрупованні, бажання показати свій «статус»;

б) марнославство, бравата один перед одним, хвастощі, прагнення продемонструвати свою витривалість, винятковість, незвичайність і перевагу над оточуючими;

- в) наслідування більш досвідченим злочинцям, які мають татуювання;
- г) своєрідне прикраса – знак пам'яті про перебування в місцях позбавлення волі;
- д) живучість звичаїв і традицій нанесення татуювань, данина «моді»; вираз протесту правоохоронним органам і закону; неробство і нудьга [73, с. 82].

Хоча пенітенціарна субкультура за останній час зазнала серйозних змін, багато її елементів виявилися досить стійкими.

На наш погляд, це необхідно віднести, перш за все, до татуювань як демонстративному способу вияву себе, своїх якостей в співтоваристві. Таким чином, з великою часткою впевненості татуювання можна віднести до обов'язкового атрибуту злочинного світу, що дозволяє зробити цілком певний висновок про те, що потреба в татуюваннях, що відображають кримінальну тематику, стійко зберігається в місцях позбавлення волі.

Разом з тим проведене нами дослідження показує, що в останні роки їх поширеність демонструє незначну тенденцію до скорочення. Це обумовлено тим, що татуювання несуть певне смислове навантаження: з одного боку, вони можуть вказувати на хворих, відкинутих, зрадників і т.д., з іншого боку, їх використовують в своїй роботі правоохоронні органи. Ті, кому вони нанесені примусово, насильно, прагнуть позбутися від них, інші, усвідомлюючи можливі наслідки, не наносять їх.

Згідно з результатами, отриманими в ході нашого дослідження, серед засуджених, які відбувають покарання у виправних установах, 185 осіб мають татуювання, що становить 92,5% від загальної кількості досліджених засуджених. Причому встановлено, що з них 62 засуджених вперше відбувають покарання в місцях позбавлення волі, а решта 123 засуджених неодноразово відбували покарання в місцях позбавлення волі, що становить 31 і 61,5% відповідно [70, с. 122].

Розрізняють декоративно-побутові, блатні, кримінальні татуювання. Декоративно-побутове татуювання пов'язана з інтелектуальними, віковими та релігійними особливостями особистості, блатне характеризує нестійкість психіки і інтересів її власника і обумовлена прагненням наслідувати лідера. Кримінальне татуювання наноситься, як правило, в місцях позбавлення волі, в колоніях-поселеннях. Воно може мати різну тематичну спрямованість, наприклад, позначати «спеціалізацію» («злочинська масть», наркомани, засуджені за певною статтею), роль і статус татуйованого в злочинному світі.

Необхідно особливо відзначити, що в умовах ізоляції татуювання можуть наноситися як добровільно, так і насильно. Так, насильницькі способи нанесення татуювань застосовуються при своєрідному «тавруванні» знедолених, активістів, пасивних гомосексуалістів в цілях розправи над ними, і як наслідок – презирство не тільки до них, але і таких форм поведінки в середовищі засуджених. Малюнки і написи в цьому випадку найчастіше носять цинічний, образливий характер.

Зміст татуювань у засуджених також піддається впливу моди. При цьому одні символи досить стійкі, інші змінюються, як правило, відображаючи інтереси нових ідей, поглядів тієї чи іншої злочинної групи. Практика також показує, що зі збільшенням числа судимостей зростає відсоток татуйованих, а також кількість татуювань на тілі злочинця.

Множинні татуювання на тілі засудженого, несуть хоча і непряму, але ознаку несприятливого прогнозу його ресоціалізації. Особи, що наносять або доповнюють татуювання перед звільненням з виправних установ, як правило, кримінально деформовані.

У багатьох випадках такі татуювання мають прогностичне значення. До речі, відсутність татуювання у осіб, які перебувають в колонії, в злочинному середовищі сприймалося як щось нетипове для спільноти, чужорідне.

Наносячи в місцях позбавлення волі татуювання, засуджений як би ідентифікується з тією чи іншою групою, її традиціями, звичаями, нормами і правилами поведінки.

Таким чином, татуювання в умовах ізоляції служать ознакою криміногенної деформації і є: атрибутом прийняття норм референтної групи; формою солідарності з спільнотою або з окремою неформальною групою; способом самоствердження в середовищі засуджених; засобом пристосування і причетності до товариства або до окремої групи засуджених; показником неформального статусу особистості в суспільстві або в групі.

Таким чином, татуювання, на відміну від інших особливих прикмет, є джерелом доволі великого обсягу криміналістично значущої інформації, завдяки якій можна отримати відомості не тільки про фізичні властивості особи, а й про біологічні, соціальні, психологічні та психічні властивості носія татуювання.

Наявність такої інформації про особу злочинця має велике практичне значення для розкриття злочинів, висунення відповідних слідчих версій, профілактичної діяльності та реалізації одного з основних завдань кримінального покарання – виправлення та перевиховання засуджених. Крім того, правильне використання працівниками правоохоронних органів інформації, яка певною мірою характеризує особу злочинця, може допомогти спрогнозувати майбутню його поведінку у конкретній ситуації (наприклад, у процесі проведення певної слідчої дії, відбування покарання у місцях позбавлення волі та після звільнення) [74, с. 80].

Безпосередніми джерелами відомостей про наявність певного татуювання у злочинця можуть бути його матеріальні та ідеальні сліди у навколишньому середовищі (ідеальні сліди залишаються в пам'яті людей, які бачили ці татуювання, а носієм матеріальних слідів є злочинець, на шкірі якого виконано татуювання). Відомості про наявність татуювання та його зміст у підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного можуть бути отримані під час попереднього

розслідування та судового розгляду кримінальної справи процесуальним чи непроцесуальним способами.

Слід зазначити, що отримання та використання криміналістично значущої інформації про особливості особи злочинця відбувається незалежно від його бажання. Як відомо, досудове розслідування у кримінальній справі, як правило, здійснюється в умовах конфлікту між слідчим та особою, що вчинила злочин і всіма можливими засобами протидіє встановленню слідчим об'єктивної істини у справі, у тому числі й отриманню необхідного обсягу криміналістично значущої інформації (шляхом відмови надання показання або перекручування фактів, викладення їх на свою користь). А отже, за відсутності інших джерел у таких випадках ступінь інформованості слідчого залежить від бажання та особистих міркувань злочинця.

Інша ситуація складається у разі отримання інформації про особу злочинця за допомогою дослідження малюнка татуювання на його тілі. За наявності відомостей, що на тілі підозрюваного чи обвинуваченого є татуювання, слідчий може примусово провести огляд і отримати необхідні відомості через тлумачення малюнка татуювання, попри його небажання надавати таку інформацію.

Зрозуміло, що отримати криміналістично значущу інформацію про особу носія татуювання з його малюнка можна тільки за допомогою дешифрування, тобто встановлення його смислового навантаження [75, с. 154].

Завдяки тому, що татуювання – це штучне порушення шкіряного покриву за допомогою колючих (ріжучих) інструментів з подальшим введенням у шкіру фарбувальних речовин для отримання стійких малюнків або інших зображень, воно може бути не лише ідентифікуючою ознакою особи, а й ознакою рельєфу поверхневого шару шкіряного покриву.

На жаль, татуювання доволі довго використовувалось переважно з метою ідентифікації, впізнання, хоча якщо розкодувати його зміст, воно може багато розповісти про смаки їхнього носія, вказати певні бібліографічні відомості.

Таким чином, вважаємо, що одним із заходів, спрямованих на підвищення ефективності процесу використання відомостей про татуювання у практичній діяльності правоохоронних органів, може бути створення у відділах карного розшуку, чергових частинах органів внутрішніх справ, слідчих та експертних підрозділах типових наборів зразків татуювань, які можуть складатися із довідників, альбомів, відеофільмів, фотокарток татуювань і їх мальованих зображень.

2.2. Особливості мови осіб, засуджених до позбавлення волі та їх криміналістичне значення

Кримінальний жаргон є відносно самостійною частиною кримінальної субкультури. Він жвавіми темпами розвивається і поповнюється новими словами – жаргонізмами. Істотну роль у цьому процесі відіграють наявність і подальший розвиток жаргону молодіжних груп антисуспільної спрямованості як у місцях позбавлення волі, так і в суспільстві [76, с. 182].

Практика показує, що в примітивних спільнотах, групах певне значення в спілкуванні набуває жаргон, тобто, термін, слово, яке в рамках групи, спільноти має певний мовний сенс.

У тлумачному словнику під жаргоном розуміється мова будь-якої соціальної чи іншої об'єднаної спільними інтересами групи, що містить значну кількість слів і виразів, відмінних від спільної мови, в тому числі штучних, іноді умовних [77, с. 185].

З початку XVIII століття почав складатися спеціальна злочинська мова, сленг – блатна «феня». Мова виконувала функцію певного кодування цінностей, інтересів, понять, роблячи розмову між «злочинцями» незрозумілою для оточуючих, перш за все для представників правоохоронних органів. Природно, в

правоохоронних органах завжди приділялася певна увага вивченню «блатної музики», «фені», що в свою чергу змушувало злочинців до необхідності їх зміни.

Звідси мова видозмінювалась, модернізувався, хоча окремі вислови зберігали стійкий зміст і залишилися незмінними до наших днів. Більш того, володіння словниковим жаргоном ніби вказує на своєрідне вміння злочинця спілкуватися в середовищі спільноти на більш високому «інтелектуальному» рівні.

Звідси не випадково в злочинному середовищі існує думка, що «істинний арештант» досконало повинен володіти кримінальним жаргоном.

Визначити точно, коли з'явився кримінальний жаргон, і хто є його творцями, вельми важко, оскільки це питання є малодослідженим.

Але, як справедливо зауважив Ганс Гросс, «виникла злодійський мова з того моменту, як перший професійний шахрай вступив в розмову з собі подібним» [78, с. 406].

За даними С.Я. Лебедева, «жаргон злочинного світу остаточно оформився до кінця XVIII – початку XIX ст. Його основу в значній мірі становила таємна мова офеня – бродячих торговців коробейників, таким чином вони засекречували спілкування між собою для обману покупців при продажу товару» [65, с. 47].

Ця гіпотеза про те, що в основі злодійського жаргону лежить офенська мова, є найпоширенішою. Мову злочинців як замкнутої соціальної групи прийнято називати кримінальним жаргоном. Тому не випадково жаргон є особливою словесною системою, що базується на фонетиці і граматиці загальнонаціональної мови і має істотні діалектні і соціально-групові відмінності.

Таким чином, жаргон, як клички і татуювання, є своєрідним атрибутом пенітенціарної субкультури: «Серед традиційних атрибутів сучасного кримінального середовища слід назвати жаргон і татуювання, хоча вони і зазнали істотних змін» [65, с. 48].

Аналіз досліджень показує, що за останній час, як кримінальний жаргон, так і кримінальні татуювання дійсно змінилися. Але якщо популярність кримінальних татуювань знижується, то кримінальний жаргон більш стійкий, і, більш того, активно поширюється в інших соціальних групах. На думку Л.І. Фролової, яскравим прикладом емансипації кримінальної субкультури є мовна ситуація в країні. Мова – носій норм і цінностей культури – на сьогоднішній день вся виявилась пронизана кримінальним жаргоном [79, с. 40].

Популярність використовуваних злочинцями слів і виразів, по всій видимості, обумовлена тією обставиною, що для обивателя вони представляються більш значимими, влучним відображенням основних характеристик предмета, речі, явища, їх оцінки, своєрідною мовою, нерідко призначеною для зашифрованої думки. Так, на думку О.П. Дубягіна, «основною мовою спілкування є кримінальна «мова» – жаргон, який повинен відповідати таким вимогам: бути не тільки дуже ємним, відображати специфіку кримінальної діяльності, а й залишатися незрозумілим для оточуючих законослухняних громадян» [80, с. 20].

Ці мови дійсно умовні, тому що перш ніж прийняти те чи інше слово, злодії дійсно умовляються в їх значенні. Вони дійсно таємні, оскільки у багатьох випадках вживаються для збереження таємниці розмови. Щоб не привернути уваги, в розмові використовуються звичайні слова, але за значенням вони підбираються так, щоб мова мала інший зміст для сторонніх і не привертала уваги своєю зашифрованістю. Слова в них замінюються тільки найнеобхідніші, найпотрібніші. Така своєрідна мова рідко виходить за межі групи і використовується, як правило, нетривалий час.

На думку С.Я. Лебедева, «жаргон виступає зараз більше як засіб самоствердження, адаптації та самовираження, а не приховування різних елементів протиправного способу життя, хоча другий при цьому також реалізується» [65, с. 51].

Жаргон, як правило, виробляється стихійно. Він незрозумілий для не втаємничених у певні відносини осіб, і в середовищі злочинців нерідко використовується в своїх цілях. Як показують дослідження, більшість засуджених знають і вживають до декількох десятків слів, за допомогою яких вони не тільки спілкуються, а й маскують цілі й мотиви своєї поведінки, констатують різні явища в колонії. На наш погляд, тяга до жаргону пояснюється наступними мотивами: володіння жаргоном надає можливість засудженому підвищити свій статус, утвердитися в кримінальному середовищі, відчутти перевагу над іншими. В даному випадку знання і використання жаргонних слів має в місцях позбавлення волі певне значення. Вони є своєрідною візитною карткою, за якою відрізняють молодого, недосвідченого злочинця, від закоренілого, досвідченого («бувалого»).

Таким чином, жаргонні слова виконують своєрідну роль як спосіб спілкування, приховування від інших переданої інформації, а їх знання в певних випадках впливає на статус засудженого.

Окреме місце в кримінальній субкультурі займають клятви. Клятва носить безкомпромісний характер. З її допомогою досягається згуртованість, взаємопідтримка, єдність поглядів і ідей в кримінальному середовищі. Особи, які порушили клятву, ризикують втратити авторитет, можуть бути знижені в злочинній ієрархії і понести відчутне покарання. Як приклад можна навести такі вирази: «Слово пацана», «Вік волі не бачити», «Зуб даю» та ін. [81, с. 139].

Багато прислів'їв та приказків перефразовані з української, російської та інших мов. Структурно схожі з традиційними фольклорними, за своїм змістом вони відображають звичаї засуджених, їх ставлення до подій, традиції і звичаї арештантського середовища: «Не вір, не бійся, не проси», «Злодій краде – інші орють», «Вранці чай – в обід газета», «Роза любить воду, злодій любить свободу», «Хто був у в'язниці, той в цирку не сміється і ін.

Однак тюремний фольклор існує не тільки в усній формі. Різноманітні фольклорні жанри відображені в зошитах, блокнотах, альбомах ув'язнених.

Письмовий матеріал, як правило, ілюструється малюнками, що містять символіку в'язниці (решітка на вікнах, наручники, троянди за колючим дротом, запалені свічки, карти і т.п.). У своїх посланнях (малява, ксиви, прогони) арестанти використовують характерні фрази, обороти. Зошити, блокноти, альбоми ведуться, як правило, «первоходами» – новачками в тюремному середовищі, а також засудженими жінками. Вони створюються заради бравати, з метою підняття власного авторитету [82, с. 138] Також вони нагадують про минулі судимості, час знаходження в місцях позбавлення волі, осіб, що оточували засудженого в пенітенціарній установі.

Практична функція фольклору реалізується в різьбі і випалюванні по дереву, виготовлення виробів, освоєнні музичних інструментів. Ув'язнені майстерно роблять чотки, шкатулки, ручки і олівці, нарди і шахи. Жінки творчо оформлюють носові хустки, рушники, скатертини тощо.

На особливу увагу дослідників заслуговує тюремна лірика, яка представлена як в жанрі віршів, так і в піснях, популярність яких в ХХ столітті була обумовлена низкою об'єктивних причин. Витоки тюремних пісень – в історичних баладах, розбійницьких піснях, що оповідали про протестні настрої бунтарів. Згодом волелюбна тематика тюремних пісень набула політичного забарвлення. Тільки з 1906 по 1914 роки було видано близько ста збірників пісень та віршів, присвячених неволі і злочинцям, в деяких з них звучали заклики до революції.

Після масового звільнення політв'язнів в 50-і роки ХХ століття їх пісні знайомили населення з неписаними правилами і традиціями ГУЛАГу. Основною ідеєю цих творів було: «Не донеси», «не співпрацюй з представниками влади» [83, с.11-12]. Молодь копіювала манери рецидивістів, наслідувала професійних злочинців, імітувала їх жаргон.

Любов до свободи, незалежність, взаємовиручка, відданість традиціям злочинного середовища сприяли романтизації образу героя пісень. У віршах нерідко прикрашається злочинний спосіб життя, пропагується негативне

ставлення до співробітників правоохоронних органів, злочинець представлений як жертва непереборних обставин [84, с. 37]

Скасування цензури в 80-90-ті роки минулого століття призвела до того, що на простого обивателя обрушився шквал численних музичних творів, творці і виконавці яких, скориставшись своєрідною модою на тюремну тематику, зробили кар'єру саме на виконанні «шансону» або «блатній» пісні. Значущими фігурами на естраді стали В. Асмолов, В. Токарев, О. Новиков, М. Круг, а також групи «Лісоповал», «Біломорканал», «Бутирка» та ін. [65, с. 201] З'являється низькосортне читиво, на потребу читача, що розповідає про важку долю в неволі, складні перипетії долі ув'язненого, який зрозуміло, невинно постраждав від свавілля злого представника закону.

І якщо подібними витворами були захоплені, перш за все, люди, які не знайомі зі світом криміналу, то в місцях позбавлення волі особливою популярністю користуються твори власного виробництва. На думку В.Б. Малініна, тюремний поет, як правило, залишається невідомим (анонімним), він сентиментальний і романтичний, при цьому його твори нерідко сприймаються як народна творчість [85, с. 88-93]. Такі твори нерідко містять гумор, невдоволення власним становищем і діями представників влади, роздуми про соціальні, політичні, економічні, особисті труднощі, заклики до всепрощення і співчуття.

Працівники правоохоронних органів повинні враховувати, що особи, які володіють жаргоном, користуються серед злочинців більшою довірою та популярністю, ніж ті, які його не знають. Такі працівники мають більше шансів отримати відверті та правдиві свідчення під час допиту засудженого (підозрюваного або обвинуваченого). Отже, щоб успішно вирішувати завдання боротьби зі злочинністю, своєчасно та вміло попереджувати та розкривати злочини, необхідно знати не тільки способи та прийоми, які використовують злочинці під час вчинення злочинів, а й також їх побут, звичаї і жаргон як засіб спілкування. Необхідність знання жаргону злочинців працівниками

правоохоронних органів обумовлюється також й тим, що за його допомогою злочинці домовляються між собою і вступають в злочинний зговір. Його застосовують засуджені (підозрювані, обвинувачені) під час проведення очних ставок, при випадкових зустрічах з співучасниками, попереджаючи про небезпеку, необхідність дотримання певної лінії поведінки під час проведення слідчих дій з їх участю, або для передачі іншої важливої інформації, яка може суттєво перешкоджати процесу розслідування та встановлення істини у справі. Особи, засуджені до позбавлення волі, використовують жаргон під час листування з родичами, знайомими, а також іншими злочинцями та співучасниками, які ще не викриті правоохоронними органами.

В окремих випадках, в умовах обмеженого обсягу інформації про допитувану особу, вказану інформацію слідчий може використати для висунення припущення про минулу злочинну діяльність особи і відбування нею покарання у місцях позбавлення волі. Відповідно з цим, слідчий може обрати певну тактику та лінію поведінки при проведенні допиту, або інших слідчих дій. Проте, необхідно враховувати, що таке припущення має лише орієнтовний характер, і повинно бути перевірено за допомогою інших джерел інформації. Внаслідок впливу кримінальної субкультури на суспільство, пропаганди насильства та злочинного способу життя за допомогою фото, відеопродукції, телебачення, жаргон та мову жестів злочинців можуть використовувати і особи, які не були пов'язані з кримінальним світом і кримінальною діяльністю та ніколи не перебували у місцях позбавлення волі.

Таким чином, інформація про використання певною особою жаргону або мови жестів злочинців, що отримана слідчим чи працівниками оперативних служб, може бути використана як допоміжна або орієнтовна під час розкриття та розслідування злочинів, що вчинені як засудженими до позбавлення волі під час відбування покарання, так і іншими особами.

2.3. Властивості криміналістичного та психологічного складу особистості засудженого до позбавлення волі та їх використання в криміналістичній тактиці

Криміналістична наука виділяє різні типи особистості засудженого до позбавлення. Під типом особистості злочинця розуміється стійка кримінальна спрямованість особистості, пов'язана з характерним для неї способом життя, узагальненими способами поведінки. Визначають тип особистості за його ціннісно-мотиваційною орієнтацією, спрямованістю системі життєвих принципів.

Пенітенціарна характеристика особистості засудженого, який вчинив злочини, включає особливості самої особистості і визначені законом суспільні відносини, що складаються в процесі виправного впливу на засудженого. До них слід віднести: стан психічного здоров'я, вік, стать; вид вчиненого злочину; дотримання вимог режиму; наявність або відсутність судимості; наявність або відсутність зв'язків з вільним середовищем, родичами, родиною та близькими; ставлення до педагогічних зусиль персоналу і особистісну установку на виправлення або її відсутність; трудову зайнятість; стратифікацію засудженого; його соціальну адаптацію.

Основна маса осіб, які скоюють злочини в місцях позбавлення волі таким чином намагаються виразити свій протест режиму, адміністрації установи, показують, що їм не подобається тут перебувати. За допомогою насильства по відношенню до інших засуджених вони намагаються компенсувати те, що не можуть отримати в неволі. Для багатьох також головне – звернути на себе увагу, виділитися.

За характером антигромадської спрямованості можна виділити три типи засуджених – злочинців. До першого відносять негативно характеризованих осіб, які систематично порушують правила внутрішнього розпорядку, що допускають правопорушення. Вони здійснюють злочини для заволодіння певним благом. До

другої групи слід віднести засуджених з яскраво вираженою агресивно-насильницькою антигромадською спрямованістю. Їх особистість сильно деформована і характеризується вкрай негативним ставленням до інших людей, їх прав. Вирішують конфлікт лише насильницьким шляхом. Третій тип становлять особи, що характеризувалися нейтрально або позитивно, які вчинили злочини у виправній установі вперше, випадково, під дією несприятливої зовнішньої обстановки.

Серед засуджених, які вчинили даний вид злочинів, зустрічаються особи взагалі без освіти, а якщо у засуджених і є освіта, то середню загальну або середня спеціальна. Близько 73,0% осіб, які вчинили злочин в місцях позбавлення волі, не мають родини, при цьому 64,0% з них ніколи не перебували у шлюбі, а у 6,0% було втрачено родинні зв'язки з подружжям у зв'язку з відбуванням покарання. У сфері трудової діяльності: більше половини злочинців (52,0%) до засудження мали роботу, інші (48,0%) не займалися трудовою діяльністю. Засуджені, які вчинили насильство в виправній установі, схильні до стійкої кримінальної мотивації. Даний факт підтверджує те, що близько 46,0% відбувають покарання повторно. При цьому 70,0% – за тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Будь-який засуджений у виправній установі має неформальний статус. Приблизно 43,0% осіб, які вчинили злочини відносяться до категорії «мужиків», приблизно 10,0% – до скривджених. З осіб, які вчинили злочини, багато є членами групи негативної спрямованості.

В наявній спеціальній юридичній літературі [86, с.93; 87, с.79] вчені, як правило, однаково підходять до розуміння складових психологічної та моральної характеристики особистості засудженого до позбавлення волі.

Саме тому, приймаючи до уваги усталені наукові інтерпретації сутності морально-психологічної характеристики особистості засудженого до позбавлення волі, зазначимо, що під морально-психологічною характеристикою особистості засудженого до позбавлення волі необхідно розуміти комплекс таких її якісних

характеристик як ставлення до різних соціальних та моральних цінностей, міра орієнтації на ці цінності, ставлення до правопорядку та правосуддя, котрі:

1) почали формуватися до моменту засудження, сприяли зайняттю злочинною діяльністю та в певній мірі скорельовуються специфічними умовами відбування покарання у виді позбавлення волі;

2) у сукупності характеризують ставлення й готовність засудженого злочинця до виправлення й припинення злочинної діяльності під час і після відбуття покарання.

Особливості психології ув'язнених насамперед проявляються у певному комплексі психічних станів, котрі розвиваються в місцях позбавлення волі, головним чином: загальний фон стану очікування змін та фон туги, які характеризуються підвищеною психологічною напруженістю засудженого, що іноді призводить до різких зривів у його поведінці [88, с. 40].

Додатково посилюють негативний стан психологічного здоров'я злочинців, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, протиріччя, яке визначає своєрідність соціального середовища в місцях позбавлення волі у цілому і кожному з його елементів, насамперед:

1) зовнішні фактори, які впливають із протиріччя, що визначає своєрідність соціального середовища в місцях позбавлення волі в цілому та у кожному з його елементів. У засуджених до позбавлення волі в умовах відбування покарання динамічно знецінюється (головним чином, у тому випадку, якщо мова йде про молодого злочинця, який порівняно нещодавно зайнявся відповідним видом злочинної діяльності і вперше опинився в місці позбавлення волі) така істотна цінність людини як цінність власного «Я», що органічно пов'язана з цінністю тієї соціальної спільності, до якої засуджений належить. Характеризуючи сімейне становище професійного злочинця, який відбуває покарання в місцях позбавлення волі, у особи, що відбуває покарання в умовах ізоляції від суспільства, розриваються зв'язки з родиною та законослухняним суспільством. Отже, якщо

раніше злочинець протиставляв себе суспільству, керуючись ідеологією злочинного світу, не завжди в повній мірі усвідомлюючи злочинну «філософію», то розрив з суспільством під час відбування покарання буде сприяти, з одного боку, його подальшому усвідомленому позиціонуванню себе в якості борця з суспільством за рахунок паразитарної моделі існування, а, з іншого боку – сприятиме подальшому нерозумінню злочинцем суспільства, його законів, принципів, об'єктивних закономірностей тощо. Поза сумнівами, зазначені умови негативним чином відображаються на психічному стані засудженого, на що вже неодноразово звертали увагу вчені кримінологи та психологи [89, с. 64–65];

2) особлива нестабільність ієрархічного становища злочинця у період відбування покарання. Становище засудженого злочинця у в'язничному злочинному співтоваристві, у порівнянні зі становищем у злочинному співтоваристві на «волі» є досить нестійким. Це пояснюється тим, що, перебуваючи на певному ієрархічному рівні в місці позбавлення волі, не можна бути цілком впевненим у тому, що твоє становище не зміниться на наступний же день. У цьому контексті люди, що знаходяться в місцях позбавлення волі, виявляються не захищеними від свавілля з боку інших засуджених (головним чином, «авторитетів»), зокрема, у виді заходів злочинної відповідальності та покарання за порушення усталених «законів» в'язничного злочинного світу, які повсюдно чиняться у місцях позбавлення волі;

3) високий рівень загрози стати агресором та/або жертвою агресії. Відсутність необхідного рівня розвитку здатності до самоконтролю майже повністю виключає успішність процесу адаптації до мінливих умов середовища [90, с. 271–324], а тобто – під час адаптації до умов місця відбування покарання та у процесі становлення особи повноцінним членом суспільства після звільнення.

Так, наприклад, незважаючи на те, що злочинцям-професіоналам властива стриманість (переважно, це характерно для «авторитетів» злочинного світу, для яких стриманість і розсудливість є їх прямим обов'язком), про що ми вже вище

відзначали, слід зазначити, що, особливо в умовах ізоляції від законослухняного суспільства, злочинці-професіонали також, як і злочинці-непрофесіонали, схильні до агресивної поведінки, що пояснюється природою людської психіки та її реакціями на відповідні умови існування людини.

Утім, важливо звернути увагу на те, що рівні агресивності серед ув'язнених не є однорідними й багато в чому визначається типажом особистості засудженого злочинця-професіонала, який, серед іншого, був досить важливим фактором у процесі вибору ним своєї злочинної спеціалізації на початку злочинної діяльності. На цю обставину також звертають увагу інші вчені, зазначаючи, що найчастіше види злочинів і способи їх вчинення визначаються способом мислення злочинця, його виробничим досвідом, а також звичками, нахилами та іншими особливостями особистості, що «накладає певний «відбиток» на думки та вчинки зазіхача, його зовнішній вигляд, манеру триматися, уподобання в одязі, мовні звороти й інші індивідуальні особливості» [91, с. 555], а тобто і його агресивність.

Зважаючи на це, наприклад, рівень агресивності злочинців-професіоналів, засуджених за насильницькі злочини, буде значно вищим за рівень агресивності тих ув'язнених «професіоналів», котрі були засуджені за корисливі протиправні діяння.

У багатьох дослідженнях вчені відзначають, що ставлення засудженого до покарання, як правило, характеризує: соціальну позицію засудженого і міру його суб'єктивної відповідальності перед суспільством; розуміння засудженим соціальної сутності покарання; розкаяння у вчиненому; усвідомлення необхідності відбутися покарання і виправитися, в кінцевому рахунку справедливість покарання [92, с. 52]. Разом з тим, як правило, переважна маса засуджених, якщо і погоджується зі своїм покаранням (тобто, з тим, що вчинювані ним діяння справедливо заслуговують покарання, хоча велика частина засуджених злочинців не погоджуються навіть із цим очевидним фактом, вважаючи себе сучасними

«Робін Гудами», що відбирають майно у тих, хто, на їх нігілістичну думку, нажив це майно несправедливо), однак не погоджується з відповідною санкцією.

В даному аспекті розуміння засудженим злочинцем своєї відповідальності і покарання, певна річ, практично неможливо досягти необхідного виховного результату від відбування покарання, який первинно відображається саме в усвідомленні засудженим своєї вини та потреби в дійсному каятті за скоєне ним, у моральному «переродженні», що сукупно логічно призводять до трансформації особистості засудженого злочинця у особистість законослухняної людини.

Насамперед, важливо зазначити, що у своїй сутності морально-психологічні та інші властивості особистості не мають криміногенного значення, однак, будучи основою формування особистості індивіда, здатні суттєво впливати на процес його криміналізації. Аналогічну думку також висловлює І.О. Бандурка, справедливо зауважуючи, що з позиції кримінології особистість злочинця відрізняється від особистості взагалі не відсутністю чи наявністю якихнебудь компонентів своєї структури, а їх змістом і направленістю. Саме антисоціальна спрямованість поглядів, інтересів, потреб, звичок неповнолітнього виступає загальною причиною вчинення конкретних злочинів [86, с. 94]. Тому, погодимось із тим, що злочинці від незлочинців відрізняються своєю морально-психологічною специфікою, а тобто власними інтелектуальними якостями, цільовими установками, ціннісними орієнтаціями, ставленням до норм права та моралі, потребами й переважними способами їх задоволення.

При цьому той факт, що професійні злочинці, як правило, не зацікавлені у своєму справжньому житті, помилково вважаючи справжнім життям власне паразитарне існування, котре змінюється відбуванням покарання за свою злочинну професійну діяльність, наочно вказує, що у цілому для професійних злочинців «типовий невисокий рівень загальної культури, примітивні потреби, які в основному зводяться до задоволення матеріальних потреб», а також «до

забезпечення бажаного соціального статусу в неформальному антисуспільному середовищі та особистої безпеки у разі вчинення злочину» [93, с. 16].

Однак, також не слід ігнорувати той факт, що, перебуваючи в ізоляції від суспільства, засуджений сприймає позбавлення ним свободи в якості певного «акту соціального таврування», усвідомлюючи власну соціальну неповноцінність. Таким чином, той засуджений злочинець, котрий забажає відмовитись від злочинної ідеології та моралі злочинного світу, захоче після відбування покарання у найбільш допустимій формі соціалізуватися, буде неодмінно стикатися зі внутрішнім бар'єром неприязні до подальшого нехтування ним суспільством і зверхності законослухняного суспільства до осіб, які відбули покарання в місцях позбавлення волі.

Варто наголосити на тому, що в реальній дійсності позбавлені волі люди вже навіть на рівні назви (в'язні, злочинці, тюремники, «зеки», каторжники тощо) зараховувалися у соціально виключену групу, що, як зазначає С.О. Троцюк, формує у засудженого відчуття меншовартості [94, с. 190].

Це пояснюється тим, що система цінностей засуджених до позбавлення волі, їх манери поведінки, мовленнєві стилі (жаргон, «блатна мова», «феня» тощо) як і багато інших їхніх специфічних характерологічних ознак відштовхує людей, заставляє їх переживати страх, недовіру, відразу щодо тих, хто відбуває покарання в місцях позбавлення волі або й навіть щодо колишніх засуджених.

Українська вчена Є.С. Макогончук звертає увагу на те, що питання захисту прав і свобод ув'язнених не є пріоритетним, тому упереджене й гандикапне ставлення до них є «досить часто соціально ексклюзивним, тобто таким, що соціально, морально, фізично ізолює їх від соціуму» [95, с. 36].

Що ж стосується кримінально-виконавчої характеристики особистості професійного злочинця, який відбуває покарання у виді позбавлення волі, то, спершу, слід звернути увагу на те, що у чинному кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві законодавцем використовуються такі поняття, як

«виправлення», «ступінь виправлення», «став на шлях виправлення», «довів своє виправлення», «сумлінна поведінка», «сумлінне ставлення до праці» тощо, як такі, що за змістом та сутністю «узагальнюють певні результати процесу виконання покарання у виді позбавлення волі, є матеріальною підставою для прийняття певних правових рішень щодо змін у порядку та умов виконання й відбування цього покарання».

В.Я. Конопельський наголошує на тому, що категорія «виправлення» є базовою, такою, що визначає напрям та зміст досить тривалого за часом та складного за змістом процесу карально-виховного впливу на засуджену особу, в той же час є результатом цього процесу [96, с. 163].

Окрім того, важливо наголосити на тому, що виправлення професійних злочинців через їх виховання та перевиховання не повинно ґрунтуватись на принципах «ламання волі» цих засуджених, що було основою радянської пенітенціарної системи. У сенсі ч. 1 ст. 6 КВК України [97], виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Так, на сьогоднішній день немає сумнівів в тому, що для того щоб таке суворе кримінальне покарання як позбавлення волі мало виховний характер на свідомість злочинця-професіонала, тобто, сприяло трансформації його особистості, ні в якій мірі не слід «ламати волю» засудженого.

Необхідно сприяти саме змін її спрямованості. Виховний процес, що супроводжується зміною поглядів і способу життя дорослої, морально сформованої людини (навіть, якщо результат цього процесу формування моралі є деструктивним, таким, що спричинив вчинення особою кримінального правопорушення), повинен бути заснований на глибокому, всеохоплюючому врахуванні психологічних особливостей, якостей засуджених та їх колективів.

Тобто, у широкому сенсі мають враховуватись:

1. Загальні об'єктивні уявлення про деструктивність особистості злочинця, який відбуває покарання в місцях позбавлення волі. Той факт, що особа була засуджена до позбавлення волі за вчинення кримінальних правопорушень, дозволяє формувати відносно цієї особи базові стереотипні підходи виховання та перевиховання її особистості кримінально-виконавчими методами, що ґрунтуються на загальних уявленнях про особистість злочинця та про її небезпечність, котра визначається видом її кримінального покарання.

2. Індивідуалізовані (уточнені) об'єктивні уявлення про деструктивність особистості злочинця, який відбуває покарання в місцях позбавлення волі. Стереотипне уявлення про міру деструктивності особистості злочинця, який відбуває покарання в місцях позбавлення волі, уточнюється відносно кожної особи мірою її кримінального покарання, яке визначається судом, із врахуванням рецидиву, характеру та рівня суспільної небезпеки раніше скоєних кримінальних правопорушень, обставин, в силу яких виправний вплив попереднього покарання виявився недостатнім (якщо це покарання мало місце), а також, враховуючи характер і рівень суспільної небезпеки знову скоєних кримінальних правопорушень.

Таким чином, особистість засудженого до позбавлення волі, який вчинив пенітенціарний злочин, часто володіє психічними аномаліями. Особливо до психічних відхилень схильна особистість засудженого. До таких відхилень відносяться: агресивність, емоційна нестійкість, тривожність, неадекватне сприйняття персонального статусу, відсутність здатності переживати страждання інших. Знання зазначених характеристик сприяє більш успішній боротьбі з насильницькою пенітенціарної злочинністю.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ДАНИХ ПРО ОСОБИСТІСТЬ ЗАСУДЖЕНОГО ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

3.1. Особливості організації та планування розслідування пенітенціарних злочинів з використанням даних про пенітенціарного злочинця – засудженого до позбавлення волі

Процеси, що відбуваються в виправних установах в деякій мірі протидіють проголошеним в законі цілям покарання. Зрозуміло, держава не може пасивно споглядати те, що відбувається з боку, не намагаючись попередити, мінімізувати негативні наслідки посягань, вчинених в умовах виконання покарання у вигляді позбавлення волі. У зв'язку з цим важлива роль відводиться пошуку ефективних методів боротьби з вчиненням зазначених злочинів у ВК, особливо насильницького характеру.

Однак не слід забувати, що реальної кількості злочинних діянь, вчинених на території колонії, не знає ніхто (крім злочинців, що мають тяжкий характер, коли неможливо приховати наслідків). При цьому не варто забувати, що мова йде про режимні установи, закриті від сторонніх, з особливими традиціями і культурою. Крім того, там триває погіршення контингенту в основному через відтік позитивно характеризуються засуджених і збільшення числа засуджених, які відбувають покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини.

При цьому можна говорити як про наявність «природної» (об'єктивної) латентності, коли вчинені злочини дійсно залишаються невідомими правоохоронним органам, так і «штучної» (суб'єктивної) латентності, коли про факт скоєння злочину стає відомо правоохоронним органам, але з різних причин кримінальне провадження не порушують.

Навіть ті деякі злочини, що знаходяться в реєстрації, не завжди доходять до суду внаслідок їх слабкої доказової бази. Тут важливу роль грають самі засуджені, які, дотримуючись звичаїв тюремного світу, не розголошують обставин вчинення злочину.

Безумовно, при розслідуванні практично кожного злочину особливе значення має початковий етап розслідування, який є елементом типової структури типових приватних криміналістичних методик. Початковий етап вимагає від слідчого максимальної оперативності дій. Початкові слідчі дії починаються з моменту відкриття кримінального провадження і служать засобом: а) орієнтації слідчого в обстановці і зміст злочинної події; б) уявлення про її механізм і наслідки; в) розкриття злочину по гарячих слідах, збір необхідних відомостей для встановлення і розшуку злочинця; г) закріплення тих доказів, які під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів можуть не зберегтися; д) отримання вихідної інформації для побудови обґрунтованих слідчих версій, що охоплюють собою весь зміст предмета доказування [98, с. 152].

Початковий етап розслідування злочинів на території виправної установи має ряд особливостей і пов'язаний з подоланням тиску тюремної субкультури. Так, огляд місця події по справах даної категорії повинен включати в себе огляд не тільки місця, де скоєно злочин, але і огляд прилеглої ділянки місцевості та інших об'єктів, пов'язаних з подією. При цьому необхідно враховувати, що при розслідуванні, наприклад вбивства в колонії, на момент огляду труп може бути переміщений як злочинцем з місця злочину, так і іншими засудженими з місця його первинного виявлення (наприклад, якщо засуджені колективно інсценують самогубство).

У разі виявлення трупа слід встановити характер пошкоджень і їх взаємозв'язок зі звичаями злочинного світу (традиційними покараннями за проступок убитого), це допоможе довести мотив, вчиненого злочину. Так,

переломи кінцівок або сліди сексуального насильства свідчать про певний зміст вбивства, як спосіб здійснення «тюремного вироку» над потерпілим.

Одним з основних завдань огляду навколишнього оточення є також пошуки предметів і слідів, які можуть мати значення для з'ясування причин і обставин загибелі потерпілого.

Залежно від передбачуваного способу вчинення злочину, крім загальних питань, експерту повинні бути поставлені і додаткові, спеціальні питання.

Так, наприклад, при виявленні на території виправної установи трупа з тілесними ушкодженнями такі питання можуть бути наступними: які ушкодження виявлені на трупі; характерні дані пошкодження для передбачуваної травми (інсценування нещасного випадку); яка послідовність заподіяння ушкоджень; чи пошкодження на трупі є прижиттєвими? Крім судово-медичної експертизи можуть бути призначені судово-медичні, балістичні, експертизи мікрооб'єктів і слідів речовин тощо.

Специфіка роботи в місцях позбавлення волі вимагає негайного встановлення і допиту свідків убивства, осіб, які знайшли труп або його частини, повідомили про злочин [99, с. 12].

Злочинець, який вчинив насильницький злочин у виправній установі, вважає, що викрити його в скоєному неможливо, оскільки співпраця з представниками правоохоронних органів по тюремним звичаям заборонена. Тому під час затримання і на перших допитах він не дає правдивих показань. Особа, замаскувавши вбивство під нещасний випадок, зазвичай намагається і на допиті пояснити смерть потерпілого. Однак невідповідність її показань фактичним обставинам може бути використана для встановлення істини.

Необхідно враховувати, що у випадках вчинення злочину на території колонії злочинець завжди знайомий з жертвою. Засуджені також знають про те, що сталося, але сприяти слідству не будуть. Нерідко, дії злочинця пов'язані з

віктимною поведінкою потерпілого, а значить, може мати місце версія про самооборону або стані афект підозрюваного.

Професійні звички і почерк злочинця проявляються в певних способах, методах, прийомах скоєння злочину. Залишені на місці злочину сліди свідчать про особливості соціально-психологічного портрета: досвід, професія, вік, стать, знання і т.д. Формування банку типових моделей різних категорій злочинців дозволяє оптимізувати процес позначення кола осіб, серед яких найбільш вірогідний пошук злочинця. Зібрані в процесі розслідування відомості про особу злочинця, його кримінальну поведінку створюють фактичну базу для прийняття обґрунтованих правових рішень в ході кримінального переслідування.

У багатьох засуджених продовжують діяти ті види кримінальних мотивацій, які в поєднанні з криміногенними ситуаціями привели їх до виправної установи. До них додаються спонукання, пов'язані з ухиленням від покарання, прагнення завоювати лідерство, продемонструвати силу, нав'язати свою волю іншим. Саме особистісні якості людини і зовнішнє середовище у своїй взаємодії послідовно визначають мотивацію злочинної діяльності в місцях позбавлення волі. Мотивація включає в себе процес виникнення, формування мотиву злочинної поведінки і її цілі.

Мотив злочинної поведінки слід розглядати як сформоване під впливом кримінального середовища і життєвого досвіду особистості спонукання, яке є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності і виражає особистісні відносини до того, на що спрямована злочинна діяльність [100, с. 279].

Безумовно, основним мотивом при вчиненні злочинів виступає користь, бажання незаконного збагачення, отримання безпосередніх матеріальних благ від результатів злочину (телефони, гроші, передачі з продуктами і речами, матеріальна допомога родичам, поповнення «общака»).

При розслідуванні злочину в місцях позбавлення волі ефективність ряду процесуальних дій падає. Особливий правовий режим місць позбавлення волі допомагає забезпечити швидкість розслідування, можливість залучення фахівців, наприклад, при огляді місця події за фактом втечі шляхом подолання охоронних споруд, до огляду співробітників підрозділу охорони.

Існує проблема підбору понятих, коли необхідно враховувати всі обставини події. Підібрати понятих з числа засуджених – членів секції дисципліни і порядку – цілком можливо і не суперечить закону, але вони також схильні до впливу середовища місць позбавлення волі.

Головним у визначенні тактики проведення слідчих дій при розслідуванні пенітенціарних злочинів залишається врахування особливостей особистості рецидивіста. Найбільш результативні слідчі дії, пов'язані з вивченням матеріальної обстановки, виявленням, вилученням і дослідженням слідів. Вони надають на пенітенціарних злочинців більший вплив, ніж допити і очні ставки. Позначену групу складають такі слідчі дії: огляд, огляд, обшук, виїмка, затримання, отримання зразків для порівняльного дослідження, пред'явлення для впізнання, перевірка показань на місці.

Перераховані слідчі дії спрямовані на виявлення, фіксацію, вилучення і дослідження матеріальних слідів злочину. Здається, це пояснюється специфікою психології рецидивістів, у яких домінує образне сприйняття тієї чи іншої ситуації. Однак в середовищі слідчих існує стереотип: простіше розкрити злочин за допомогою оперативно-розшукових сил, засобів і методів, ніж здійснювати пошук і вилучення матеріальних слідів злочину.

Таким чином, найбільш поширено інформація про властивості психологічного складу особистості засудженого до позбавлення волі використовується в тактичних цілях: під час допиту для обрання відповідних тактичних прийомів його проведення; встановлення психологічного контакту з

допитуваним; здійснення психологічного впливу; визначення спроможності засудженого адекватно сприймати інформацію, запам'ятовувати і оцінювати її.

3.2. Тактико-криміналістичні аспекти розслідування пенітенціарних злочинів та облік відомостей про особистісні властивості пенітенціарних злочинців – засуджених до позбавлення волі

Підстави та порядок проведення цих обшуків встановлюються й регламентуються кримінально-процесуальним законом, що визнає їх самостійною слідчою дією.

У криміналістиці прийнято розрізняти три види обшуків: особистий обшук, обшук приміщень та обшук на ділянках відкритої місцевості. Примусовий характер пошукових дій при провенні особистого обшуку сумнівів не викликає. Це також досить очевидно й у тих випадках, коли обшук проводиться в приміщеннях чи на ділянках місцевості, що перебувають у законному володінні, користуванні й розпорядженні громадян.

Набагато складнішою є справа при примусовому характері пошукових дій у випадках проведення пошуку в приміщеннях, і особливо на ділянках відкритої місцевості, що перебувають у підпорядкуванні певним установам (підприємствам, організаціям), оскільки подібні приміщення чи території рідко є безгосподарними. Як правило, вони завжди перебувають у чиємусь віданні, з чого, однак, не випливає обов'язкова примусовість проведеного в їх межах пошуку. Наприклад, не є примусовими пошукові дії з відшукання в полі чи в лісі викрадених і захованих злочинцем речей. Такий пошук проводиться як слідчий огляд, у ході котрого можуть застосовуватися окремі прийоми виявлення, характерні для тактики обшуку [101, с. 251].

На практиці трапляються випадки, коли, у силу несприятливих умов проведення обшуку чи недостатньо повного вивчення виявлених об'єктів на місці його проведення, їх у подальшому доводиться оглядати знову. В таких випадках проводиться додатковий огляд виявленого як самостійна слідча дія. Його проведення, що допускається законом, повинне бути винятком із загального правила повного та всебічного вивчення виявлених при обшуку об'єктів ще в процесі його проведення.

Успішному проведенню обшуку часом може сприяти й використання деяких прийомів, характерних для інших слідчих дій. Їх застосування має приватний характер і повинно сприяти найбільш ефективному досягненню основних завдань обшуку, а головне не виключає пошукову сутність останнього. Викладена загальна характеристика обшуку дозволяє насамперед знайти правильне рішення низки питань, що виникають при розслідуванні в умовах УВП у зв'язку з правовим регулюванням проведення обшуку кримінально-процесуальним законом.

Так, для слідчого, який приймає рішення про проведення обшуку в УВК, не повинне виникати питання про правову природу такого обшуку. Іншими словами, він має право прийняти рішення про проведення тільки обшуку, що є слідчою дією, оскільки якими-небудь іншими повноваженнями, крім встановлених кримінально-процесуальним законом, слідчий не володіє. Проведення такого обшуку неминуче пов'язане з вторгненням у сферу повсякденної діяльності адміністрації з виконання основних завдань, що стоять перед виправними установами.

При проведенні обшуку в приміщеннях та інших спорудах УВП обов'язковою є присутність, на нашу думку, окрім понятих, представника адміністрації цієї установи (як правило, з числа посадових осіб, у безпосередньому віданні яких вони перебувають). Крім того, обшук деяких житлових приміщень,

складів та інших сховищ повинений проводитися в присутності засуджених, відповідальних за схоронність і збереження майна, що знаходиться в цих місцях.

За загальним правилом, при проведенні обшуку мають вилучатися предмети й документи, які можуть мати стосунок до справи. Крім того, незалежно від стосунку до справи, вилученню підлягають предмети та документи, заборонені до обігу. До останніх належать предмети й документи, вилучені із цивільного обігу, тобто ті, які, за законодавством, що поширюється на всіх громадян України, не можуть перебувати у їх особистій власності (наприклад, типографські шрифти) або для володіння й користування якими громадяни повинні мати спеціальний дозвіл державних органів (наприклад, нарізна вогнепальна зброя). Однак на осіб, котрі відбувають покарання у УВП, поширюються не лише згадані загальні правообмеження. Виправно-трудова законодавством та прийнятими у його виконання підзаконними нормативними актами для них встановлюється низка спеціальних правообмежень, а саме заборона засудженим мати певні предмети й документи, не вилучені з цивільного обігу (наприклад, гострі предмети, що не є холодною зброєю, гроші, радіоприймачі, фотоапарати, паспорти й інші документи, що засвідчують особистість). Розглянута заборона переслідує ті ж цілі, що й заборона до звертання предметів і документів, вилучених з цивільного обігу. Звідси випливає, що поняттям «предметів і документів, заборонених до звертання в умовах УВП» охоплюються й ті з них, що заборонені засудженим для зберігання згідно з правилами внутрішнього розпорядку. Іншими словами, такі предмети (вироби, речовини) підлягають вилученню в процесі обшуку незалежно від їх стосунку до справи.

Що стосується місця (приміщення) можливого знаходження предметів, які мають значення для справи, то для прийняття обгрунтованого рішення про проведення слідчого обшуку воно завжди повинно встановлюватися виразно.

Викладене дозволяє виділити й деякі специфічні підстави прийняття рішення про проведення обшуків, характерні для умов УВП.

За відсутності вказівок (прямих чи непрямих) на існування предметів, що мають значення для справи, підставою проведення обшуків можуть служити дані, котрі свідчать про підвищену суспільну небезпеку особи, яка вчинила злочин. Іншими словами, у розглянутих випадках при встановленні в ході розслідування підозрюваного з числа засуджених, майже завжди незалежно від виду та способу вчиненого ним злочину є підстави як для його особистого обшуку, так і для обшуку тих місць, де він постійно знаходився у УВП. Про підвищену суспільну небезпеку особи таких засуджених достатньою мірою свідчить сам факт вчинення ними злочинів у період відбування покарання у вигляді позбавлення волі в обстановці постійного нагляду (контролю) за їх поведінкою в УВП, спрямованого на запобігання правопорушень.

У свою чергу, це дозволяє припустити, що у злочинця можуть бути знаряддя, підготовлені для вчинення злочину (у тому числі й такі, що не використовувалися), чи інші предмети, котрі мають значення для справи та про існування яких розслідування ще не має у своєму розпорядженні даних. Крім того, ці особи нерідко зберігають (носять) предмети, використання яких заборонено засудженим Правилами внутрішнього розпорядку УВП.

Відомо, що успішне проведення обшуку багато в чому залежить від тактично правильної підготовки до нього, що, як мінімум, припускає прийняття низки рішень і попередню діяльність слідчого, пов'язаних із вирішенням таких взаємозалежних питань: що необхідно відшукувати при проведенні обшуку; де й коли його варто проводити; хто і у з якою метою повинний залучатися для участі (присутності) в обшуку; які технічні засоби можуть знадобитися при його проведенні; як забезпечити тактично ефективну організацію проведення обшуку й запобігти можливому знищенню (переховуванню) відшукуваних об'єктів особами, зацікавленими в протидії розслідуванню [102, с. 139].

Рішення більшості цих питань при підготовці до обшуку в умовах УВП має певні особливості.

Так, із уже згадуваних причин, в УВП трапляються ситуації, коли необхідність проведення обшуку виникає за відсутності інформації, що дозволяє орієнтуватися стосовно конкретних предметів, які мають бути віднайдені. До їх числа належать і випадки, коли спочатку зібрані в ході слідства дані про спосіб злочину вказують на те, що злочинець не використовував якісь предмети як знаряддя чи засоби його вчинення. За цих умов усе ж таки потрібно проводити особистий обшук затриманого підозрюваного та речей, що належать йому і знаходяться на складі чи на тимчасовому зберіганні. Крім того, повинен проводитися обшук його постійного спального й робочого місця. Необхідність проведення всіх цих обшуків визначається можливістю збереження засудженим у відзначених місцях предметів, котрі стосуються справи (у тому числі й заборонених) та про існування яких слідству поки нічого невідомо.

Сказане не означає, що під час підготовки до обшуку в УВП не потрібно аналізувати зібрані за справою дані для попереднього визначення конкретних об'єктів майбутнього пошуку. Разом із тим наявність таких даних не завжди дозволяє визначити все коло предметів, що мають значення для справи і можуть знаходитися за місцем проведення майбутнього обшуку. Тому про існування, а також відносність якоїсь частини предметів до розслідуваної події можна судити лише після її виявлення в ході обшуку.

При проведенні обшуку співробітниками оперативного апарату їм зазвичай не потрібно попередньо вивчати місце його майбутнього проведення, оскільки всім представникам адміністрації конкретної УВП досить добре відомо, що являють собою ділянки відкритої місцевості, будинки та інші спорудження, розташовані в межах цієї установи. Якщо ж обшук має проводити слідчий, то по можливості вивчення такого місця він має проводити щоразу. Таке вивчення, як правило, полягає в попередньому ознайомленні слідчого з місцем майбутнього проведення обшуку за допомогою відповідних пояснень співробітників оперативного апарату (часом інших представників адміністрації УВП), у тому

числі й складання останніми за необхідності схем місця проведення майбутнього обшуку. Особисте ознайомлення слідчого з місцем проведення майбутнього обшуку шляхом його попереднього відвідування в умовах УВП вкрай небажане. Воно пов'язане з часто неприпустимою в цих умовах відстрочкою проведення обшуку, орієнтує зацікавлених у протидії розслідуванню засуджених щодо майбутнього обшуку визначеного місця й створює сприятливу можливість наступного заперечування позитивних результатів обшуку обвинуваченим (підозрюваним) [101, с.253].

Під час особистого обшуку засуджений ставиться в позу, що ускладнює раптовий напад на особу, котра обшукує, зокрема, йому пропонують підняти руки вгору й розставити ноги на максимальну ширину. Якщо в обшукуваної особи може виявитися зброя (інші предмети для нападу), то від такої особи слід вимагати упертися руками у стіну й розставити ноги. Попередньо в обшукуваного повинні відбиратися головний убір та наявні в руках предмети.

У ході особистого обшуку засуджених необхідно враховувати ті хитрування, до яких вони найчастіше вдаються для приховування предметів, що відшукуються. Так, ножі чи інші предмети відносно великих розмірів вони можуть підвісити на груди, у пахових западинах, між ногами, засовують у рукави чи за пояс по центру живота (спини), а часом закладаються в головний убір чи під устілку взуття. Дрібні предмети заковтуються й утримуються ниткою, затиснутою в зубах, закладаються в природні отвори тіла чи міжпальцеві проміжки рук та ніг, зашиваються в одяг, ховаються в підбори взуття й під підошву. Крім того, ножі (штирі) маскуються в авторучках, протезах і тростинах (останні також використовуються для устаткування схованок, у які ховаються й інші предмети).

Для виявлення всього цього потрібно приділяти особливу увагу огляду або прощупуванню згаданих місць. Зокрема, необхідно обов'язково прощупувати латки, шви, коміри й підкладки одягу, обстежувати взуття з зовнішнього та внутрішнього боків, обов'язково перевіряючи їх на вигин. Підозрілі на

приховування предметів місця одягу (у тому числі взуття) варто проколювати шилом чи розпорювати (відривати). Під час обстеження дерев'яних тростин, верхнього одягу та взуття можуть використовуватися металошукачі, а за наявності даних про ковтання предметів – і інша пошукова техніка.

Що стосується допиту, найбільш актуальною проблемою тактики допиту свідків та обвинувачених із числа засуджених є подолання їх небажання давати показання чи прагнення дати завідомо неправдиві показання на допиті. Звідси випливає необхідність у ході підготовки до допиту засуджених особливу увагу приділяти вивченню конкретного змісту тих якостей і властивостей їх особистості, що здатні найбільш істотно впливати на їхню позицію в справі [103, с. 206].

Особлива увага повинна також приділятися з'ясуванню фактів, що свідчать про наявність і характер зв'язків особи, котра підлягає допиту, з обвинуваченим (підозрюваним) або співучасниками й зі свідками (потерпілими) за розслідуваною справою.

Джерелами одержання процесуальної чи непроцесуальної інформації про особу допитуваного можуть виступати свідчення засуджених. Однак на це джерело одержання відомостей варто покладатися з великою обережністю: бесіда (допит) із засудженим про особистість іншого засудженого рідко зберігається в таємниці від осіб, які утримуються в УВП. Нерідко доцільно звертатися за одержанням таких відомостей до представників адміністрації УВП (начальнику відділення, інспектору оперативної частини й ін.).

При підготовці до допиту кожного разу потрібно визначати місце й час його проведення, а також спосіб виклику свідка чи обвинуваченого.

Місцем проведення первісних допитів свідків, потерпілих, підозрюваних і певної частини обвинувачених зазвичай є межі того ВК, у якому вчинено злочин і відбувають покарання викликані на допит особи. Тактичні переваги проведення допитів в УВП, де вчинено злочин, полягають у можливостях негайного одержання від тих чи інших представників адміністрації відомостей про

особистість засудженого й іншої інформації, необхідної для тактичної ефективності проведення допиту, а також для швидкої перевірки показань за допомогою слідчих дій та деяких оперативних заходів.

Крім цього, воно дозволяє в припустимих законом межах використовувати авторитет окремих представників адміністрації для схилення допитуваних із числа засуджених до дачі повних і правдивих показань.

Попередження змови допитуваних та негативного впливу на них засуджених, зацікавлених у протидії розслідуванню, поряд з іншими засобами, може досягатися шляхом зміни місця проведення допиту, переведення обвинувачених (підозрюваних) і окремих потерпілих (свідків) до іншої виправної установи чи слідчого ізолятора.

Усе це повинна враховувати особа, котра проводить розслідування, під час вибору місця допиту в конкретній ситуації.

Свідки й обвинувачені повинні викликатися на допит якомога швидше після події, про яку вони будуть допитуватися. При розслідуванні злочинів, вчинених в УВП, негайність виклику на допит нерідко є тактичною умовою, що, з одного боку, перешкоджає організації протидії розслідуванню, з іншого – сприяє суб'єктивній переоцінці допитуваним (головним чином підозрюваним) фактичного стану розслідування та реальних перспектив із розкриття злочину, що існують на момент допиту. Крім цього, негайність виклику на допит усуває небезпеку забування особою тих чи інших обставин, що мають значення для справи.

Вибір часу виклику на допит обвинувачених і особливо свідків із числа засуджених повинен здійснюватися з урахуванням внутрішнього розпорядку, що існує в тій УВП, де провадиться розслідування.

Основні тактичні вимоги, що висуваються до вибору конкретних способів виклику свідків, а часом і обвинувачених із числа засуджених на допит, полягають у тому, що ці способи повинні забезпечувати (за необхідності) збереження в

таємниці від інших засуджених факту виклику на допит свідків, а також співучасників злочину, й добровільне (без застосування фізичного примусу) їх прямування на допит.

Розв'язання слідчим чи особою, яка проводить дізнання у УВП, згаданих питань при підготовці до допиту в цілому відповідає поняттю та змісту його планування. Однак у низці випадків, особливо коли допит пов'язаний зі з'ясуванням багатьох обставин або припускає використання багатьох доказів, для подолання можливого небажання допитуваного дати правдиві й повні показання треба складати й письмовий план допиту. За своєю формою (основними реквізитами) такі плани зазвичай не відрізняються від аналогічних планів допитів, що складаються при розслідуванні злочинів поза УВП. У них передбачаються: обставини, що підлягають встановленню; докази, що можуть бути використані при допиті; а часом і деякі тактичні прийоми викриття допитуваних у дачі завідомо неправдивих показань.

При викладенні останніх у плані можуть вказуватися також деякі гласні режимні заходи із забезпечення безпеки допитуваної особи, про прийняття яких йому доцільно повідомляти на допиті.

Однією з основних умов, що забезпечують успішне досягнення завдань допиту, є встановлення слідчим чи співробітником оперативного апарату ВК психологічного контакту з допитуваним у ході його проведення.

Значення завоювання довіри й авторитету особою, котра проводить допит, у допитуваних свідків та обвинувачених із числа засуджених, важко переоцінити.

Як зауважує В.Г.Лукашевич, встановлення психологічного контакту – це цілеспрямована, запланована діяльність слідчого з організації та управління рухом інформації в процесі спілкування, яка спрямована на створення умов, що забезпечують його розвиток у потрібному для досягнення поставленої мети напрямку і здійснюється впродовж усієї процедури розслідування [104, с. 41].

Для встановлення й підтримки психологічного контакту потрібно враховувати низку характерних рис, властивих психології окремих категорій засуджених. Так, під час допитів свідків та обвинувачених із числа засуджених в умовах УВП допитувач нерідко зіштовхується з псевдопсихопатами, а іноді і з щирими психопатами (здатними правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання, осудними). Для цих осіб властиві такі особливості психіки, як легка збудливість, нестійкість і коливання настрою, підозрілість тощо. Подібні поведінкові реакції помилкових психопатів, а також імпульсне поводження щирих психопатів зазвичай пов'язані з яким-небудь зовнішнім приводом.

При допиті цієї категорії засуджених, особливо коли вони дають правдиві показання і їх не потрібно викривати в дачі неправдивих показань, такими приводами може виступати зайва емоційно негативна оцінка допитувачем тих чи інших рис особистості допитуваних або їх учинків.

При допиті свідків та обвинувачених із числа засуджених трапляється певна складність у виборі фактів та постановці пов'язаних із ними питань, спрямованих на пошук асоціацій допитуваних за суміжністю подій у часі, що пояснюється одноманітністю обстановки й ритму життя засуджених, котрі відбувають покарання в УВП.

З тактичних прийомів викриття неправдивих показань найбільш ефективними для тактики допиту обвинувачених з числа засуджених є два:

- а) прийом постановки допитуваній особі питань, що деталізують і конкретизують;
- б) прийом надання допитуваній особі доказів.

Очну ставку прийнято розглядати як різновид допиту, що зовсім не виключає визнання її самостійною слідчою дією, безпосередні цілі й загальний порядок проведення якої окремо встановлюються нормами кримінально-процесуального закону.

Очна ставка полягає у спільному допиті двох раніше допитаних осіб про обставини справи, щодо яких на попередніх допитах ці особи дали суперечливі показання. Її безпосередня мета – усунення істотних суперечностей у їх показаннях.

Очна ставка не є єдиним способом усунення (подолання) таких суперечностей. Закон (лише допускає її проведення. Тому, як зазначає В.Г. Лукашевич, щоразу перед її проведенням слідчий змушений вирішувати два взаємопов'язаних тактичних завдання: чи варто проводити очну ставку у визначеній ситуації розслідування (чи надійне досягнення її цілей) і які можливі негативні наслідки її провадження (урахування ступеня тактичного ризику) [104, с. 69].

Однією з вихідних основ правильного рішення наведених питань при розслідуванні злочинів, вчинених в УВП, є з'ясування психологічної характеристики показань учасників очної ставки, що визначає в цілому тактичну доцільність та вибір належних прийомів проведення цієї слідчої дії. А.В. Дулов стверджує, що для очної ставки характерним є психологічне спілкування одночасно між трьома особами [105, с. 329]. Це вірно, оскільки проведення будь-яких слідчих дій здійснює особа, котра провадить розслідування. Однак психологічна сутність очної ставки, на відміну від інших слідчих дій, пов'язаних із отриманням показань, полягає в тому, що спільний допит осіб, які раніше дали суперечливі показання, дозволяє використовувати позитивний психологічний вплив дачі правдивих та повних показань одного з них на зміну несумлінної позиції у справі іншого учасника очної ставки.

Разом із тим, за наявності істотних суперечностей у показаннях, отриманих при допиті цих осіб як свідків (потерпілих) чи обвинувачених (підозрюваних), проведення за їх участю очних ставок у більшості випадків небажане, а часом узагалі неприпустиме.

У цілому це пов'язано насамперед із тим, що при характерній для сумлінних свідків із числа засуджених нестійкості позиції у справі ризик її зміни на очній ставці з іншим засудженим (найчастіше обвинуваченим чи підозрюваним) дуже значний [106, с.221]. Це потрібно враховувати при вирішенні в кожному окремому випадку питання про тактичну доцільність проведення очної ставки між згаданими особами.

Для УВП найбільш характерними є дві ситуації, коли при проведенні очних ставок їхні учасники з особистих мотивів послідовно дотримуються раніше обраної сумлінної позиції. Це дача правдивих показань потерпілими, котрі викривають на очній ставці обвинувачених (підозрюваних), і дача правдивих показань обвинуваченими (підозрюваними) на очній ставці з несумлінними свідками. У першому випадку очна ставка може лише посилювати уже виниклий між потерпілим та обвинуваченим конфлікт, а в другому – її проведення не породжує якогось істотного конфлікту між учасниками очної ставки, оскільки визнання обвинуваченим своєї провини звільняє свідка з числа засуджених від необхідності давати неправдиві показання.

Типовість морально-психологічних причин послідовної дачі правдивих показань одним із учасників очної ставки в розглянутих випадках може служити лише орієнтиром для індивідуальної оцінки ймовірної позиції таких осіб у конкретній ситуації, оскільки і в цих випадках трапляються винятки.

Оцінюючи ймовірну позицію на майбутній очній ставці свідків та обвинувачених, котрі дали на попередніх допитах правдиві показання, кожного разу треба з'ясовувати, яких несприятливих особистих наслідків вони можуть побоюватися. Для цього перед очною ставкою може використовуватися бесіда зі свідком чи обвинуваченим, аналіз матеріалів справи, проведення цільових оперативних заходів.

Таким чином, у процесі розкриття, розслідування та попередження злочинів виникають складні юридичні, психолого-педагогічні, організаційні та інші

питання, що впливають з процесу реалізації позбавлення волі. Вони впливають на напрямок розслідування, прийняття рішень, і систему слідчих дій. Хотілося б зробити висновок, про те, що раз суб'єкти аналізованих нами злочинів – основа кримінального середовища, отже, і методики їх розслідування повинні містити способи визначення його місця в її системі, вивчення його особистісних властивостей, які сформували під впливом середовища, і її роль в механізмі злочину. Необхідні не часткові коригування традиційних методик розкриття і розслідування їх злочинної діяльності, а формування системи, заснованої на взаємодії правоохоронних органів, в першу чергу з кримінально-виконавчою системою. Формування методики розслідування пенітенціарних злочинів – це ще один крок в наповненні системи приватних криміналістичних методик, в поглибленні пізнання механізму рецидивних злочинів, нові підходи до пошуку найбільш ефективних методів розкриття, розслідування та попередження злочинів.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу комплексно вирішити наукове завдання, яке полягає у необхідності уточнення та поглиблення існуючих теоретичних розробок щодо криміналістичного аспекту дослідження особи засудженого до позбавлення волі. В результаті сформульовано відповідні науково-обґрунтовані теоретичні положення. Основні з них наступні:

1. Встановлено, що особистість засудженого – це соціальна сутність й особистість людини, яка перебуває у місці позбавлення волі та характеризується відповідним ставленням до законної дисципліни в місці позбавлення волі й готовністю (неготовністю) до виправлення й припинення злочинної діяльності після відбуття покарання. З'ясовано, що особистість злочинця істотно відрізняється від особистості засудженого. Огляд сучасного стану досліджень з проблем криміналістичних знань про особистість пенітенціарного злочинця дозволяє говорити про те, що їх розробка майже не ведеться. Стосовно переважної більшості решти наукових праць, то вони стосуються головним чином питань кримінологічного розуміння особистості пенітенціарного злочинця або боротьби зі злочинністю в місцях позбавлення волі у криміналістичному та правовому аспектах. Кримінологічно важливе значення вивчення особистості злочинця полягає у тому, що дає змогу встановити причини та умови злочинності.

2. Встановлено, що татуювання, на відміну від інших особливих прикмет, є джерелом доволі великого обсягу криміналістично значущої інформації, завдяки якій можна отримати відомості не тільки про фізичні властивості особи, а й про біологічні, соціальні, психологічні та психічні властивості носія татуювання. А мова, яка використовується засудженими має криміналістичне значення і виконує комунікативну функцію, функцію розпізнання і способи використання інформації про їх зміст в процесі розкриття і розслідування злочинів

3. Обґрунтовано, що під криміналістичною характеристикою особистості пенітенціарного злочинця розуміється сукупність її фізіологічних, соціальних, психологічних та інших властивостей, які безпосередньо впливають на злочинну поведінку, а також на схильність до вчинення протиправного діяння. Проведений аналіз дозволяє узагальнити і структурувати інформацію про властивості і ознаки осіб, які вчиняють пенітенціарні злочини, а також сформувати збірну характеристику даної групи злочинців. Виходячи з викладеного можна зробити висновок про типову особість сучасного пенітенціарного злочинця. Ним є засуджена особа чоловічої статі, віком від 18 до 30 років, фізично здорова, але зустрічаються види психопатології, неодружена, яка має середню або середню спеціальну освіту, володіє істотним злочинним досвідом, кримінальною активністю, злочинним умислом і здійснює, як правило, насильницькі злочини, незаконний обіг наркотиків або дії, що дезорганізують діяльність установ, що забезпечують виконання покарань. Встановлено, що у процесі розкриття, розслідування та попередження злочинів виникають складні юридичні, психолого-педагогічні, організаційні та інші питання, що впливають з процесу реалізації позбавлення волі. Вони впливають на напрямок розслідування, прийняття рішень, і систему слідчих дій. Хотілося б зробити висновок, про те, що раз суб'єкти аналізованих нами злочинів – основа кримінального середовища, отже, і методики їх розслідування повинні містити способи визначення його місця в її системі, вивчення його особистісних властивостей, які сформували під впливом середовища, і її роль в механізмі злочини. Необхідні не часткові коригування традиційних методик розкриття і розслідування їх злочинної діяльності, а формування системи, заснованої на взаємодії правоохоронних органів, в першу чергу з кримінально-виконавчою системою. Формування методики розслідування пенітенціарних злочинів – це ще один крок в наповненні системи приватних криміналістичних методик, в поглибленні пізнання механізму рецидивних злочинів, нові підходи до пошуку найбільш ефективних методів розкриття,

розслідування та попередження злочинів. Тактико-методичний арсенал криміналістики затребуваний в усіх напрямках діяльності УВП, в забезпеченні режиму, попередженні скоєння нових злочинів як засудженими так і співробітниками УВП.

4. Охарактеризовано тактико-криміналістичні аспекти розслідування пенітенціарних злочинів та облік відомостей про особистісні властивості пенітенціарних злочинців – засуджених до позбавлення волі. Оскільки інформаційна система пенітенціарного рецидиву є частиною всієї системи інформаційного забезпечення розслідування, то абсолютно очевидно, що тільки через коригування загального можна впливати на приватне. Потрібно внести корективи, що стосуються суб'єктів реєстрації і обліку, надання в ній особливої ролі ДПтС України, і переліку об'єктів обліку, які органи, які виконують позбавлення волі, повинні в обов'язковому порядку завантажувати в інформаційно-пошукові системи. При проведенні слідчих дій, як в місцях позбавлення волі так і поза ними, слід виходити: що між раніше судимими існує спочатку конфліктне існування, оскільки пенітенціарна субкультура розділяє засуджених на неформальні категорії, що відрізняються один від одного за ступенем привілейованості; внутрішньо слідчий сприймає осіб, взятих під варту як злочинців, в той же час самі особи, взяті під варту, як правило, не ідентифікують себе зі злочинцями, їх ціннісні орієнтації не пов'язані тісно з спільнотою засуджених; наявність у раніше судимих осіб певних знань норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства, а також криміналістичних методів і способів розслідування злочинів.

5. Запропоновано: доповнити ст. 99 КВК України частиною 3 такого змісту: «Стосовно особи, яка відбуває покарання в порядку, визначеному абзацом шостим частини другої цієї статті, і систематично порушує громадський порядок чи встановлені правила проживання, адміністрація виправної колонії приймає рішення про повернення до дільниці соціальної реабілітації».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамовский Р.А. К вопросу о личности преступника, совершающего ненасильственные хищения из жилища. *Вестник Челябинского государственного университета*. Сер. Право. Челябинск. 2007. Вып. 2. С. 101–107.
2. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. Москва: Издво Акад. МВД СССР, 1980. 526 с.
3. Спиркин А.Г. Философия: учебник. Москва: Гардарики, 2009. 816 с.
4. Петровский А.В. История и теория психологии: В 2 т. Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. Т. 2. 414 с.
5. Введение в философию: Учебник для вузов / Фролов И.Т., Араб-Оглы Э.А. и др.: В 2т. Москва: Политиздат, 2005. Т.2. 639 с.
6. Диоген Лаэртский. О жизни, ученых и изречениях знаменитых философов. Москва: МЫСЛЬ, 1975. 571с.
7. Кант И. Трактаты и письма: Пер. с нем. Москва: Наука, 1980. 709 с.
8. Москаленко А.Г. Личность как продукт философского познания. Новосибирск: Наука, 1984. 320 с.
9. Крутецкий В.А. Психология. Москва: Просвещение, 1974. 304с.
10. Овчинников Н. Философская энциклопедия: В 5 т. / Под ред. Ф.В. Константинова. Москва: Советская энциклопедия, 1970. Т.5. 789 с.
11. Спиркин А.Г. Человек. БСЭ. 3-е изд.- Москва, 1978. Т. 29. 456 с.
12. Якуба Е.А. Социология: учебное пособие. Харьков: Константа, 2013. 192 с.
13. Юзиханова Э.Г., Лысенко С.А. Характеристика личности преступника, совершающего преступления против собственности в нефтегазовом комплексе. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. Тюмень. 2011. Вып. 3 (17). С. 61–65.

14. Калюга К.В. Щодо витоків та розвитку криміналістичного поняття особи злочинця. Кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче забезпечення прав та свобод людини і громадянина : матеріали круглого столу (10 березня 2017 р., м. Запоріжжя). Запоріжжя, 2017. С. 62–66.
15. Скриннікова Н.С. Кримінологічна характеристика особи неповнолітнього злочинця (жіночої статі), яка вчиняє злочини в Україні. *Вісник Запорізького національного університету*. Сер.: Юрид. науки. Запоріжжя. 2010. Вип. 3. С. 153–158
16. Рущенко І.П. Соціологія злочинності: монографія. Харків: Націон. ун-ту внутр. справ, 2001. 370 с.
17. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: підруч. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2008. 240 с.
18. Ахмедшин Р.Л. Криминалистическая характеристика личности преступника: моногр. Томск: Томск. гос. ун-т, 2005. 210 с.
19. Голіна В.В., Валуйська М.Ю., Даньшин І.М. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. / за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2009. 288 с.
20. Личность преступника. редкол.: В.Н. Кудрявцев, Г.М. Миньковский, А.Б. Сахаров. Москва: Юрид. лит., 1975. 272 с.
21. Зинин А.М. Проблемы криминалистического установления личности. *Вестник криминалистики*. 2003. Вып. 4 (8). С. 32-33.
22. Герасимова Ю.Р. К вопросу об изучении личности осужденного к лишению свободы. *Вестник Восточно-Сибирского института МВД России*. 2012. Вып. 2 (61). С. 31–38.
23. Шепітько В.Ю. Вступ до навчального курсу «Криміналістика»: лекція. Київ: Ін Юре, 2016. 192 с.

24. Шепітько В.Ю. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2010. 496 с.
25. Гора І.В. Використання методу словесного портрета в ототоженні осіб окремих антропологічних груп: навч. посіб. Київ: Наук. вид. відділ НА СБ України, 2010. 88 с.
26. Калюга К.В. Історія походження криміналістичного поняття особи злочинця. *Підприємство, господарство і право*. 2016. Вып. 12. С. 249–253.
27. Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ: Атіка, 2003. 144 с.
28. Новий тлумачний словник української мови. Київ: Подільський: Абетка, 2006. 804 с.
29. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ-Ірпінь, ВТФ «Перун», 2002. 1234 с.
30. Зелінський А.Ф. Кримінологія: навчальний посібник. Харків: Рубікон, 2000. 240 с.
31. Кримінологія: навч. посіб за заг. ред. О.М. Джужи. Київ: Прецедент, 2004. 208 с.
32. Даньшин І.М. Кримінологія: Загальна та Особлива частини. Харків: Право, 2003. 352 с.
33. Зелинский А.Ф. Криминология. Харьков: «Прапор» 1996. 260 с.
34. Семаков Г.С. Криминологи. Киев: Межрегиональная академия управления персоналом. 1999. 126 с.
35. Кальман А.Г. Понятийный аппарат современной криминологии. Терминологический словарь. Харьков: ООО ТО «Гимназия» 2005. 272 с.
36. Коржанський М.Й. Предмет і об'єкт злочину. Дніпропетровськ: Юрид. Акад. Мін-ва внутр. Справ; Ліра ЛТД, 2005. 252 с.
37. Клименко Н.И. О возможности криминалистической идентификации личности. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Вып. 9. 1972. С. 216-219.

38. Салтевський М.В. Навчально-довідковий посібник з криміналістики: навч. посібник. Київ.: ІСД МО України, УЮА, 1994. 180 с.
39. Колесниченко А.Н. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособие. Харьков: Министерство высшего и среднего специального образования УССР, Юрид. ин-т, 1985. 93 с.
40. Криміналістика. *Навчальні матеріали онлайн.* URL: http://pidruchniki.com/1437070951617/pravo/slidova_kartina_zlochynu#318/ (дата звернення: 15.10.2019).
41. Мелюх В.П. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики контрабанди наркотичних засобів. URL: <http://intkonf.org/melyuh-vp-osoba-zlochintsya-yak-element-kriminalistichnoyi-harakteristikikontrabandi-narkotichnih-zasobiv/> (дата звернення: 15.10.2019).
42. Корнієнко В.В. Криміналістична характеристика особи злочинця та злочинних груп у сфері банківської діяльності. URL: <http://oaji.net/articles/2016/2258-1452249618.pdf> / (дата звернення: 15.10.2019).
43. Аристотель. Большая этика. Сочинения в 4 томах. Т.4 / Аристотель— Москва: Мысль. 1983. 832 с.
44. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс. 1990. 366 с.
45. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. Москва: Политиздат. 1972. 303 с.
46. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение. Норма и патология. Москва: Наука. 1982. 287 с.
47. Сахаров А.Б. Об антиобщественных чертах личности преступника. *Советское государство и право.* 1970. Вып. 4. С. 9-12
48. Витте С.Ю. Избранные воспоминания. Москва: Мысль. 1991. 718 с.
49. Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним. Уголовная психология для врачей и социологов. Одесса: Типография Т. Неймана. 1906. 167 с.

50. Бышевский Ю.В. Криминологическая характеристика лиц, неоднократно совершающих кражи и уголовно-правовые меры предупреждения рецидива. Омск: Издательство Омской высшей школы милиции МВД СССР. 1978. 90 с.
51. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением. Москва: Добросвет. 2000. 464 с.
52. Антология сыска: от полиции к внешней разведке: Т.1. Киев: Знания Украины. 2006. 612 с.
53. Прутяний С.О. Кримінологічна характеристика та попередження професійної злочинності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Харківський нац. ун-т внутрішніх справ, 2011. 20 с.
54. Шнайдер Г.Й. Криминология. Москва: «Прогресс – Универс». 1994. 504 с.
55. Лебедев С.А. Преступные традиции и обычаи в системе криминологической детерминации: автореф. дис. ... д-ра юрид наук. Москва, 1995. 32 с.
56. Даньшин И.Н. Преступность: Понятие и общая характеристика, причины и условия. Киев: УМК ВО, 1988. 87 с.
57. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Наука, 1984. 444 с.
58. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Киев: Юринком Интер, 1999. 240 с.
59. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. Москва: Ось-89, 1998. 304 с.
60. Виговський Д.А. Кримінальна субкультура в механізмі злочинності неповнолітніх: автореферат дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 20 с.
61. Лукашевич С.Ю. Місце кримінальної субкультури в системі детермінації злочинності. *Проблеми законності*. 2012. Вип.55. С.142-147.

62. Губаева Т.В. Практический курс русского языка для юристов: Издательство Казанского университета, 1986. 486 с.
63. Брейтманъ Г.Н. Очерки из быта профессиональных преступников. Киев: Знания Украины. 2006. 504 с.
64. Лебедев С.Я. Традиции и обычаи в системе криминологической детерминации (теоретические и методологические основы исследования): дис. ... д-ра юрид. наук. Москва: Академия МВД РФ, 1997. 300 с.
65. Лебедев С.Я. Антиобщественные обычаи и традиции и их влияние на преступность: учебное пособие. Омск: Издательство Омской высшей школы милиции, 1989. 72 с.
66. Тайбаков А.А. Преступная субкультура. *Социологические исследования*. 2011. Вып. 3. С.90-93.
67. Голощапов Е.В. Вербальные средства коммуникации наркотической субкультуры. *Вестник Калининградского юридического института МВД России*. 2010. Вып. 1 (19).
68. Фромм Э. Душа человека. Москва, 1998. 567 с.
69. Александров Ю.К. Очерки криминальной субкультуры. Москва, 2001. 332 с.
70. Анфиногенов В.А. Субкультура осужденных и ее влияние на их поведение в условиях изоляции: дис. ... канд.юрид.наук. Ставрополь, 2016. 215 с.
71. Бронников А.Г. Татуировки осужденных и их криминалистическое значение. Москва, 1980. 443 с.
72. Пирожков, В.Ф. Криминальная психология. Москва: Ось-89, 2011. 704 с.
73. Дмитриев, Ю.А. Пенитенциарная психология. Ростов на Дону: Феникс, 2007. 681 с.
74. Калюга К. В. Татуювання як криміналістична ознака особи злочинця. *Право та державне управління*. 2014. Вып. 1-2. С. 78-83.

75. Батюк О.В. Використання інформації про особу засудженого під час розслідування злочинів у місцях позбавлення волі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. Вып. 2 (2). С. 150-163.
76. Лукашевич С. Кримінальна субкультура як один із факторів негативного впливу на засуджених. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. Вып. 1(24). С. 182-190.
77. Ожегов, С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов. Москва: Рус. яз., 1990. 921 с.
78. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Москва, 2002. 678 с.
79. Фролова Л.И. Социально-психологические механизмы экспансии криминальной субкультуры. Преступность и культура: Сборник статей под ред. А.И. Долговой. Мосва: Криминологическая ассоциация, 1999. С. 40.
80. Дубягина О. П. Криминологическая характеристика норм, обычаев и средств коммуникации криминальной среды: монография. Москва: Юрлитинформ, 2008. 204 с.
81. Ефимова Е.С. Субкультура тюрьмы. Современный городской фольклор. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2003. 736 с.
82. Шалагин А.Е. Криминальная среда и ее общественная опасность. *Ученые записки Казанского юридического института МВД России*. 2016. Т. 2. С. 136-141.
83. Ефимова Е.С. Современная тюрьма: быт, традиции и фольклор. Москва: ОГИ, 2004. 398 с.
84. Джекобсон М., Джекобсон Л. Песенный фольклор советских тюрем и лагерей как исторический источник: 1917-1991. Москва: РГГУ, 2014. 424 с.
85. Шалагин А.Е. Криминальная субкультура как угроза общественной нравственности. *Библиотека криминалиста*. 2015. № 4 (21). С. 196-202.

86. Бандурка І.О. Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього злочинця. *Наше право*. Київ. 2014. № 6. С. 92–100.
87. Болотин В.С. Рецидивная преступность: параметры оценки, основные показатели и проблемы нормативно-правового регулирования деятельности по ее предупреждению. *Среднерусский вестник общественных наук*. Сер.: Полит. и право. 2008. № 4. С. 78–88.
88. Долгова А.И. Изучение личности преступника. *Советское государство и право*. 1978. № 6. С. 25–28.
89. Щипанова Н.И. Влияние социальных условий в местах лишения свободы на личность осужденного. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. Сер.: Право. Челябинск. 2014. Т. 14. № 4. С. 64–67.
90. Tangney J.P., Baumeister R.F., Boone A.L. High self-control predicts good adjustment, less pathology, better grades, and interpersonal success. *Journal of Personality*. Hoboken. 2004. Vol. 72. № 2. P. 271–324.
91. Латыпова З.Ф. Криминалистическая характеристика личности преступника, совершающего серийное разбойное нападение. *Современные вопросы государства, права, юридического образования: сб. науч. труд. по мат. XII Междунар. науч.-практ. конф.* Тамбов: Принт-Сервис, 2017. С. 553–559.
92. Забелич А.А. Уголовно-исполнительные характеристики личности профессионального преступника, отбывающего наказание в исправительных колониях строгого режима. *Юридическая наука*. 2013. № 1. С. 51–54
93. Забелич А.А. Личность профессионального преступника, отбывающего наказание в местах лишения свободы, как объект криминологического исследования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Рязань, 2013. 24 с.
94. Троцюк С.О. Психологічний аспект процесу адаптації осіб в умовах ізоляції. *Юридична психологія*. 2016. № 1 (18). С. 188–196.

95. Макогончук Є.С. Гандикапізм як чинник становлення образу я особистості в умовах пенітенціарного закладу: дис. ... канд. психол. наук. Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2016. 261 с.

96. Конопельський В.Я. Ступінь виправлення засуджених до позбавлення волі: окремі аспекти законодавчого визначення. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Сер.: Юрид. Львів. 2011. Вип. 1 (2). С. 161–170.

97. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3-4. Ст. 21.

98. Батюк О.В. Розслідування злочинів, учинених у пенітенціарних закладах: відповідно до кримінально-процесуального законодавства. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 149-154.

99. Сербін М.М. Розслідування злочинів, вчинених у місцях позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2006. 16 с.

100. Богатирьов І.Г. Діяльність оперативних підрозділів установ виконання покарань щодо виявлення осіб, схильних до вчинення злочину. *Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ: зб. наук, праць*. Дніпропетровськ, 2006. № 4 (30). С. 275-281

101. Сербін М.М. Тактичні особливості проведення обшуків при розслідуванні злочинів, вчинених у місцях позбавлення волі. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2003. № 1. С. 248-253.

102. Климкін В.М. Досконале та всебічне вивчення особи засудженого до позбавлення волі як одна з найголовніших передумов розробки дієвих засобів боротьби з насильницькою злочинністю у пенітенціарних установах. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. праць*. 2012. Спец. вип. № 1(60) «Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю». С.137-142.

103. Сербін М.М. Тактичні особливості проведення допиту свідків (потерпілих) і обвинувачених (підозрюваних) з числа засуджених при розслідуванні злочинів в умовах ВТУ. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2002. №4. С.203-213.

104. Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий: Учебное пособие. Киев: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1989. 88 с.

105. Дулов А.В. Основы психологического анализа на предварительном следствии. Москва: Юрид. лит., 1973. 168 с.

106. Сербін М.М. Організаційно-тактичні особливості проведення очної ставки при розслідуванні злочинів в умовах ВТУ. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. Збірник наукових статей Донецького інституту внутрішніх справ при Донецькому державному університеті. 2002. №3.С.219-222.